

REGISTRUL DE LA ORADEA, UN IMPORTANT DOCUMENT TRANSILVAN DIN SECOLUL XIII-LEA

de SERGIU COLUMBEANU și OLIVER VELESCU

În istoriografia țării noastre există perioade și probleme cărora istoricii noștri nu le-au acordat încă atenția cuvenită.

Pentru epoca organizării statelor feudale pe teritoriul Transilvaniei, de pildă, există prea puține lucrări care să oglindească viața societății omenеști. Este drept că și lipsa izvoarelor a constituit o piedică pentru o prezentare mai amănunțită a fenomenelor sociale din acea vreme. Dar trebuie reținut faptul că și izvoarele existente — cum ar fi bunăoară *Registrul de la Oradea* — n-au fost apreciate la adevărata lor valoare, fiind analizate în mod unilateral. Astfel, acest document a fost socotit de către cei mai mulți ca un monument al istoriei dreptului și studiat ca atare.

În studiul de față se încearcă o reconstituire a vieții societății din Transilvania, în prima jumătate a secolului al XIII-lea, așa cum ni se înfățișează ea în amplul și bogatul izvor de informație amintit mai sus, sub numele de *Registrul de la Oradea*.

Documentul nostru are o extindere foarte mare — 111 pagini, format carte — și acoperă intervalul de 27 de ani, cuprins între 1208 și 1235. El conține 389 de procese-verbale sau însemnări, întocmite de clericii capitalului episcopiei orădene, consemnând tot atâtea cazuri în care oamenii se duceau înaintea judecării pentru a solicita rezolvarea neînțelegerilor și litigiilor dintre ei, cu ajutorul procedurii ordaliei (judecata lui Dumnezeu)¹. Procedeu folosit era, în marea majoritate a cazurilor prezentate de registru, proba fierului roșu. Tocmai din acest motiv, în trecut, registrul a fost privit mai mult ca un act interesant care confirma existența ordaliei pe teritoriul țării noastre. Dar el nu e important numai prin atestarea ordaliei. Registrul e un izvor istoric aproape unic, care cuprinde o sumedenie de date, oglindind cu amănunțime viața maselor populare: activitatea lor economică, stratificarea lor socială extraordinar de diversă, lupta lor cu nobilimea, organizarea administrativo-militară și modul în care era aplicată justiția. Știrile politice, consemnate de obicei în actele emise de marile cancelarii feudale, lip-

¹ Vezi *Documente privind istoria României*, sec. XI, XII și XIII, C. vol. I Transilvania, (1075–1250), Editura Academiei R.P.R., 1951, pp. 37–147 (La trimiterea din subsolul textului vom folosi pentru indicațiile privind *Registrul de la Oradea*, forma prescurtată R. O.).

sesc din registru, poate tocmai din pricina mulțimii faptelor mărunte, care se prezentau aproape zilnic spre înregistrare. Întîlnim însă și aplicarea unora din dispozițiile cu caracter general date de rege — cum ar fi, de pildă, ordinul de restituire a pămînturilor încălcate abuziv, ordin dat de Andrei al II-lea la întoarcerea lui din cruciadă.

Confruntat cu celelalte izvoare — documente și relatări cronicărești — privind istoria Transilvaniei din prima jumătate a secolului al XIII-lea, registrul vine cu varietatea și mulțimea datelor sale de întregeste și clarifică informația noastră despre un ev mediu destul de îndepărtat și puțin cunoscut.

Istoriografia documentului. Desigur că nu sîntem primii care ne ocupăm de *Registrul de la Oradea*. El e cunoscut istoriografiei încă din veacul al XVI-lea, cînd a fost tipărit cu titlul: *Procedeu descoperirii adevărului, care a fost folosit de poporul ungar pentru curmarea neînțelegerilor înaintea anilor trei sute și patruzeci și ale cărui foarte multe dovezi au fost găsite în sanctuarul catedralei din Oradea*². Volumul prețios de altfel și pentru istoria cărții face parte din primele trei cărți — dacă nu chiar prima — tipărite la Cluj în 1550, în tipografia lui Georg Hoffgraff, căruia i s-a asociat în același an, însă după tipărirea registrului, cunoscutul Gaspar Heltai. Din nota tipografului, scrisă în continuarea unei prefețe anonime a cărții, aflăm că volumul, din care astăzi nu se cunosc decît trei exemplare, iar dintre ele numai unul singur păstrîndu-se în țara noastră la biblioteca Episcopiei evanghelice din Sibiu, a fost tipărit, după originalul „foarte vechi și urît, ba chiar și cu lipsuri“, motiv pentru care tipograful cere scuze în prefață de la cititori³.

² Titlul în latină: *Ritus explorandae veritatis, quo Hungarica natio in dirimendis controversis ante annos trecentos & quadraginta usa est & eius testimonia plurima, in Sacratio sum(m)ta(m)pli Varadien(sis) reperta.*

³ Cartea diferă de celelalte două tipăriri din același an prin colofon. Aici este scris: *Impressum Colosvarini per G. H. Anno salutis Humanæ 1550.* Prin inițialele G. H. trebuie înțeles Georg Hoffgraff, proprietarul primei tipografii din Cluj, și nu Gáspár Heltai, cum e publicat în Andrei Veress, *Bibliografia Romîno-Ungară*, vol. I, p. 12. Data tipăririi *Ritus*-ului este arătată precis la sfîrșitul prefeței anonime care precede textul: *Colosvarini Pridie Idus Maii Anno Cristo Domini servatoris nostri M.D.L.* Faptul că cel care a comandat lucrarea a fost cardinalul Martinuzzi — în acea vreme episcop al Oradiei și regent — a făcut pe autorul după care redăm aceste informații să considere, credem îndreptățit, că proprietarul tipografiei a fost Hoffgraff, deoarece Martinuzzi, care a persecutat pe adepții Reformei, n-ar fi încredințat luteranului Heltai nici o comandă. La tipărirea registrului, editorul a făcut tot posibilul să cîștige recunoștința înaltului său patron, prefața amintind cu recunoștință pe Martinuzzi, elogiindu-l pentru că a scos la iveală acest timpuriu monument al jurisprudenței maghiare. Pe foaia de titlu, primul cuvînt *Ritus* e tipărit cu litere de 21 mm înclinate verzale și este așezat într-o ramă gravată în lemn. Ca semn de tipograf, Hoffgraff a ales stema Clujului înconjurată de o coroană de dafin în stilul Renașterii, deasupra fiind scris numele orașului în limba germană. Nemaiprimind altă comandă de la cardinal, și probabil din această cauză, Hoffgraff s-a asociat cu Gáspár Heltai către mijlocul aceluiași an, 1550, ultimul preluînd conducerea spirituală a tipografiei. (cf. Gyula Pál, *A. Könyvnyomtatás Magyarországon a XV és XVI században*, (Tiparul în Ungaria în sec. XV și XVI) Budapest, 1929, pp. 72 și urm.

E bine să pomenim aici că au fost și mai sînt istorici care pun la îndoială autenticitatea documentului nostru, tocmai pentru că originalul s-a pierdut. Nu ținem să polemizăm, dar atragem atenția asupra faptului că dacă într-adevăr textul păstrat din secolul al XVI-lea constituie un fals, atunci trebuie spus că presupusul falsificator avea serioase cunoștințe privind instituțiile feudale, caracteristice secolului al XIII-lea. Faptul că registrul cuprinde o serie întregă de termeni toponimici și onomastici, ba chiar și evenimente pomenite în acte contemporane documentului nostru, care desigur n-au putut fi toate cunoscute presupusului falsificator din secolul al XVI-lea, ne face să avem certitudinea că opera tipărită a respectat întocmai manuscrisul original și deci nu poate fi vorba de un fals. Desigur că poate exista și o îndoială asupra transcrierii numelor proprii, dacă se ține seama de relatarea din secolul al XVI-lea, potrivit căreia editorul „a avut grije și de ortografia textului“. Subliniem însă că titlul registrului e din secolul al XVI-lea. Termeni ca *templum* în loc de *ecclesia* și *anno salutis humanae* în loc de *anno domini* vădese influența Reformei care începea să prindă teren în Transilvania.

A doua ediție a registrului a apărut în secolul al XVIII-lea și o datorăm lui Matias Běl, care îl publică în culegerea sa de documente, editată la Bratislava (Pojon) în 1735, intitulată *Adparatus ad Historiam Hungariae* (pp. 191–278). În 1833 se editează la Debrețin o traducere maghiară a registrului făcută de Kiss Bálint, iar în 1849 Endlicher tipărește în colecția sa *Rerum hungaricarum Monumenta Arpadiana*, apărută la St. Gallen, în Elveția, o nouă ediție a textului original (pp. 640–672), ediție folosită de istoricii romîni. În fine, la sfîrșitul secolului trecut, în 1898, apare o nouă ediție a documentului, aceea a lui Iacob Candra cunoscută sub numele de *A. Váradi regestrum*.

Prima ediție științifică a *Registrului de la Oradea* apare la Budapesta în 1903, sub îngrijirea istoricilor maghiari J. Karácsonyi și S. Borovszki. Volumul intitulat *Registrul de la Oradea împărțit în ordinea cronologică a judecării fierului roșu, redat după copia transcrisă a ediției din 1550⁴* cuprinde în prima parte reproducerea cărții originale din veacul al XVI-lea, respectîndu-se ortografia și paginația, precum și capitolele în următoarea succesiune: *Archontologia aetatis regestri varadinensis* (pp. 1–56); *Demonstratio specialis chronologiae testimoniorum regestri varadinensis* (pp. 61–104); același text în limba maghiară (pp. 105–138); textul registrului așezat în ordine cronologică (pp. 139–303); o notiță bibliografică (pp. 309–310 și, în sfîrșit, un foarte bun indice general al documentului (pp. 311–376).

Lucrarea, foarte serioasă și bine documentată, a necesitat un studiu amănunțit de identificare și așezare în timp a tuturor slujbașilor chiar și a celor mărunți. În capitolul *Archontologia* se poate vedea că a fost nevoie să se folosească multe documente contemporane registrului, pentru

⁴ Titlul în latină: *Regestrum Varadinense examenum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a 1550 illustratum*.

a se identifica pe cei notați acolo, și mai ales anii lor de funcționare în diferite demnități. Este subliniat în lucrare (în capitolul *Demonstratio...*) faptul că slujbașii mărunți, comiții curiali ai comiților de comitat de pildă, sînt schimbați foarte des. Astfel, în comitatul Szolnok în același an 1219 se cunosc cinci comiți curiali⁵. Faptul are importanță pentru studiul nostru, el reflectînd unul din aspectele organizării administrative a epocii, cînd slujbașii mărunți erau înlocuiți după bunul plac al comitelui de comitat. La schimbarea comitelui, noul venit numea în funcție pe oamenii săi în toate posturile administrative ale comitatului. Argumentarea autorilor e foarte amănunțită, demonstrația fiind făcută pentru fiecare din cele 389 de însemnări. O lucrare de proporțiile acesteia nu poate fi ferită însă și de oarecare erori. Ele au fost semnalate într-o recenzie făcută în 1905⁶. Se arată aici, pe drept cuvînt, că autorii, în excesul lor de zel, n-au mai respectat ordinea cronologică a tuturor însemnărilor din textul tipărit în 1550. Textul original al registrului a fost desigur scris pe pergament, unele însemnări mai scurte fiind scrise pe aceeași foaie în ordinea desfășurării proceselor. Această ordine a fost respectată și de tipograful din secolul al XVI-lea. La tipărit, el a amestecat foile registrului sau le-a lăsat încurcate, așa cum probabil le va fi primit. Faptul acesta scade însă prea puțin din valoarea lucrării tipărite și din ordinea cronologică a ediției din 1903. Datele de istorie socială și economică fiind aceleași pentru întreaga epocă, iar elementele de periodizare, în cazul registrului, de o valoare secundară, pot fi oricînd îndreptate de cei interesați.

Textul restabilit și aranjat de J. Karácsonyi și S. Borovszky a servit ca bază pentru traducerea în limba romină din corpusul de documente privind istoria Romîniei, editat sub auspiciile Academiei R.P.R.

Din bibliografiile istorice ale Transilvaniei și ale Ungariei reiese că nu există nici un studiu monografic complet al registrului, care să epuizeze tot materialul informativ oferit de document⁷. Totuși, registrul n-a fost complet ignorat de istorici, el fiind folosit sau pomenit, dar

⁵ Op. cit., pp. 107–108.

⁶ Recenzie semnată de Ștefan Demonovszky, apărută în revista „Századok”, XXXIX, februarie 15, 1905, calet II, pp. 163–168. Vezi și răspunsul lui Karácsonyi, în aceeași revistă, același an, numărul următor, pp. 275–276.

⁷ Vezi bibliografiile istorice ale Transilvaniei și Ungariei: Ioachim Crăciun *Bibliographie de Transylvanie*, Cluj, 1936; Toth Zoltán, *Magyar Történeti Bibliografia* (Bibliografia istoriei maghiare), Budapest, 1950; Kosáry Domokos *Bevezetés a magyar történelmi irodalomba* (Introducere în bibliografia istorică a Ungariei), vol. I, Budapest, 1952. Cunoaștem, fără să ne fi fost însă accesibilă: Vajda Gyula, — *A váradi regestrum (1209–1235.) Magyar Műveltség története Kútfü ismertetése és birálata* (Expunere și dare de seamă despre Registrul de la Oradea, izvor al istoriei culturale maghiare), Budapest 1880; Balássy Ferenc *Mutatványok a váradi regestrumból* (Extrase din Registrul de la Oradea) Budapest 1881; *Gótes Urteile in Nagyvárad* (Ordalii la Oradea Mare), articol în ziarul „Pester Lloyd” din 27 septembrie 1903 și un alt articol cu același titlu în „Neues Wiener Journal” din 29 septembrie 1903; Karácsonyi János: *Tűzvaspróbak Nagyváradon* (Probele cu fierul roșu la Oradea Mare), Nagyvárad, 1903, 13 p. Localizări în comitatul Szabolcs pe baza registrului a făcut și Kállay Ubul în „Századok” 1904, p. 90C

Într-o măsură mult prea mică față de valoarea lui. Astfel, încă din primii ani ai secolului al XIX-lea, începînd cu Engel, mai toți istoricii Ungariei arpadiene fac mențiuni referitoare la registru. Documentului i s-a rezervat un mic capitol în voluminoasa istorie a Episcopiei orădene a lui Bunyitai⁸. După el, ordaliile au început la Oradea o dată cu înființarea Episcopiei, și ele trebuie puse în legătură cu practica jurămîntului la mormîntul regelui Ladislau cel Sfînt. Autorul menționează importanța multilaterală a registrului și subliniază contribuția pe care a adus-o practicarea ordaliilor la dezvoltarea Episcopiei și implicit a orașului Oradea, prin circulația unui mare număr de oameni participanți sau spectatori la judecata cu fierul roșu.

Primul în istoriografia romînească care s-a ocupat mai pe larg de *Registrul de la Oradea* a fost Ioan Russu-Șirianu, în lucrarea lui „Iobăgia“, apărută la Arad în 1908. Folosindu-se, așa cum mărturisește în prefață, de „documente și scrieri necontestate... ca să fiu la adăpost de prigonirile procurorului“⁹, autorul întrebunțează, printre altele, și *Registrul de la Oradea* pentru a ilustra teza sa: „Cum din cetățenii liberi, din iobagii primului rege ungar, unii ajung să aibă puterea feudală, iar alții sînt o masă de exploatați“¹⁰. Registrului îi sînt acordate 16 pagini (119–135), în care întîlnim — ca de altfel în întreaga lucrare, multe teze care așază studiul lui Șirianu printre operele de valoare ale vechii istoriografii romînești din Transilvania. Analizînd cazurile cuprinse în registru, autorul subliniază că ele „varsă destulă lumină asupra legilor și moravurilor de pe atunci“, arătînd că din document reiese creșterea valorii pămîntului¹¹. Pe baza exemplelor citate în lucrare, Russu-Șirianu conchide că însemnările „dovedesc pe de o parte stăruința celor apăsăți întru a se elibera, pe de altă parte sînt și o mărturie despre starea puțin încheagată în care se aflau diferitele clase sociale. Bine determinate erau numai drepturile oligarhilor“¹². Cu o ușoară ironie a sesizat și faptul că „clerul care propovăduia... eliberări pentru mîntuirea sufletului, se înțelege că își ținea de datorie să caute a servi biserica...“¹³. Mergînd pe această linie, era normal să fie observat și caracterul de clasă al judecării focului: „cei din clasa superioară — scrie Șirianu — scapă cu jurămîntul făcut la mormîntul regelui Șt. Ladislau, poporul de rînd trebuind să treacă prin proba de foc. Iar cînd cei din clasa inferioară se încurcau în proces cu magnații, în toate aceste cazuri proba de foc se sfîrșește în favorul domnilor“¹⁴. Concepția înaintată a lui Russu-Șirianu, fără a fi însă exprimată fățiș, este evidentă cînd observă în procesele de la Oradea manifestări ale luptei de clasă. Auto-

⁸ Bunyitai: *A. váradi püspökség története* (Istoria episcopiei orădene), vol. I, pp. 74–79, Nagyvárad, 1883.

⁹ Ioan Russu-Șirianu, *op. cit.*, p. 8.

¹⁰ *Ibidem*, p. 7.

¹¹ Bunyitai, *op. cit.* p. 119.

¹² Ioan Russu-Șirianu, *op. cit.*, p. 123.

¹³ *Ibidem*, p. 125.

¹⁴ *Ibidem*, p. 133.

rul consideră că atunci cînd cei al căror pămînt a fost încălcat „dresează acte“, adică cheamă la judecată pe marii lor, aceasta este o „reacțiune“ produsă „fatalmente“ din cauză că „apăsările oligarhilor“ erau „din ce în ce mai mari“¹⁵.

Mai amintim că și Russu-Șirianu, ca și alți istorici, sesizează numirile romînești, el subliniind însă faptul că rominii nu sînt prezenți în registru decît întimplător, pentru că ei își duceau viața autonomă sub „cnejii lor proprii“¹⁶, fiind despărțiți de instituția juridică de la Oradea și prin confesiunea lor ortodoxă¹⁷.

A. D. Xenopol pomenește *Registrul de la Oradea*, citînd un exemplu dintr-o însemnare privitoare la iobagii cetății Borsod, cînd vorbește de organizarea militară a poporului român la capitolul *Starea romînilor la începutul stăpînirii maghiare*¹⁸. De asemenea N. Iorga, într-o conferință ținută la Oradea în 1921 și publicată apoi în broșură¹⁹, semnalează cîteva nume romînești menționate în registru.

S-a amintit la începutul acestui studiu că registrul a fost considerat secole întregi, în primul rînd, ca un monument al istoriei dreptului. De aceea nu trebuie trecute cu vederea nici preocupările specialiștilor din acest domeniu. La îndemîna cercetătorilor din țara noastră e lucrarea lui Dumitru D. Mototolescu²⁰. Bazat pe o bună bibliografie de specialitate, el a subliniat că „scrierile mai noi nu i-au consacrat (registriului n.n.) o atenție deosebită, pentru a evidenția însemnătatea lui“²¹. Mototolescu relevă importanța, ca izvor istoric, a registrului, care „înlesnește puțința de a cunoaște reminiscențele istorice, politice, agrare și sociale din acel timp“. El mai observă că documentul indică starea socială a clasei locuitorilor din Transilvania incorporată Ungariei: voievozi, cneji, căpitani de trupe și oameni liberi – mici proprietari. Dar arătînd obiectivul lucrării sale, Mototolescu ține să precizeze că se va „ocupa numai de regulile procedurale aflate în *registrum varadinense*“.

¹⁵ Ioan Russu-Șirianu, *op. cit.*, p. 134.

¹⁶ *Ibidem*, p. 130.

¹⁷ Constatările lui Rusu-Șirianu au fost apoi reluate de N. Firu, în broșura *Oradea Mare*, Editura Cultura Națională, București, 1924, pp. 30–31; și de N. Drăganu în cartea lui, *Romînii în veacurile IX–XIV, pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, pp. 293–294.

¹⁸ Vezi A. D. Xenopol, *Istoria Romînilor în Dacia Traiană*, vol. II, ediția a III-a, îngrijită de I. Vlădescu, București, 1925, p. 178. Efre m Dascălușul, într-un articol de gazetă intitulat *Proba cu fer și apă fierbinte din Oradea Mare* și publicat în ziarul „Romînul“ din Arad nr. 120 din 10 iunie 1920, p. 3, amintește de toponimicele romînești din registru. Procedura fierului roșu o califică „cel mai rușinos principiu legislativ“. La această judecată, spune autorul, se prezentau sclavii și iobagii romîni ca să fie legiuți prin prinderea fierului roșu și prin apă fierbinte... „Acest principiu de legislație era aplicat față de iobagi atît în raporturile dintre oligarhie și iobăgie cît și în chestii de pămînt“. În rest, cele afirmate nu depășesc calitatea unui articol de ziar.

¹⁹ Vezi N. Iorga, *Vechimea și origina elementului romînesc în părțile Bihariet (Bihorului)*, Oradea Mare, 1921, pp. 6–7.

²⁰ „*Ritus explorandae veritatis: Examinum ferri candentis in registrum varadinense: ordaliile*“ Cluj, 1939, p. 38, extras din *Analele Facultății de drept din Cluj*, tom. I, fascicula 5.

²¹ *Ritus explorandae veritatis...*, p. 5.

care ne interesează din punct de vedere juridic". În sfârșit, el compară actul și cu informațiile găsite pentru acea epocă la popoarele înconjurătoare în legătură cu instituția juridică a ordaliei²². În această privință, trebuie reținute constatările lui Mototolescu în legătură cu originea ordaliei la unguri și a desfășurării ei la Episcopia de la Oradea. De asemenea, tot el constată că la Oradea „nu era o judecată în adevăratul înțeles al cuvîntului”²³, „proba fierului roșu referindu-se numai la prestarea dovezilor, iar nu la fondul procesului”²⁴. Lucrarea care se mulțumește mai mult cu prezentarea faptelor decît cu interpretarea lor vine în ajutorul cercetătorului prin sistematizarea problemelor de procedură cuprinse în *Registrul de la Oradea*.

Socotim că nu trebuie omisă nici lucrarea mai veche a lui Rodolphe Dareste, istoric francez al dreptului, unde sînt consacrate mai multe pagini registrului²⁵. Dareste, după ce observă că *Registrul de la Oradea* constituie pentru vremea lui cel mai vechi document privind aplicarea justiției în procesele civile și penale din Europa medievală, enumeră elementele de procedură cuprinse în registru. În încheiere, el subliniază caracterul subiectiv al judecării cu fierul roșu.

Registrul a folosit de izvor și istoricilor care s-au ocupat cu procesele de vrăjitorie desfășurate de-a lungul secolelor în Transilvania și Ungaria²⁶.

În erudita lucrare *Romîni în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomastice*, N. Drăganu²⁷ aduce o contribuție de seamă la analiza numirilor romînești cuprinse în *Registrul de la Oradea*, scoțînd astfel în relief caracterul toponomastic al documentului. E important faptul că autorul menționează nu numai numirile romînești din ținutul Bihorului, ci și din alte regiuni²⁸. Astfel, în *Registrul de la Oradea*, printre altele sînt întîlnite următoarele denumiri topice semnalate de N. Drăganu: Satmar, în text latin Zathmar, Zothmar, derivat probabil din romînescul Satu Mare; vechiul slav Clus care a dat romînescul Cluj, apoi maghiarul Kolozsvár, germanul Klusenburger, transformat în Klausenburger; satul Ban de origine slavă; Crasna (cetate) de origine slavă; satul Kenesy din comitatul Dobîca, important atît din punct de vedere al termenului slav desemnînd instituția cnezială, cît și din punct de vedere al obștii care se află în cuprinsul lui; Voda, de origine slavă; Boseneu, derivat probabil din termenul *bissenî*, cu care erau desemnați pecenegii. Dintre numele de persoane sînt semnalate: Urda, din romînescul urdă:

²² *Ritus explorandae veritatis*. ., p. 6.

²³ D. D. Mototolescu, *op. cit.*, pp. 36—38.

²⁴ *Ibidem*, p. 23.

²⁵ Vezi Rodolphe Dareste, *Etudes d'histoire du droit*, Paris, 1889, pp. 259—264.

²⁶ Vezi Komáromi Andor, *Magyarországi Boszorkányperek oklevéltára* (Documente privind procesele de vrăjitorie din Ungaria), Budapesta, 1910. p. XVI.

²⁷ Editată de Academia Romîna în colecția „Studii și cercetări” (XXI), București, 1933.

²⁸ Vezi N. Drăganu, *op. cit.*, pp. 46, 47—48, 74, 80, 83, 175—176, 212, 295—301, 416, 437, 515, 516, 590.

Rodu, acuz. Rodum, de la Radu; Sthan, Mykus, Micus, întâlnit în multe note ale registrului, care nu poate fi decît românescul Micu; Vata comitele tatăl lui Jula, care poate fi Fata; Nuhu, probabil Nucu; Apa și Nicus, evident nume românești; Duh, de origine slavă, preluat așa, fără nici o modificare, de limba romină. Din punct de vedere administrativ și militar întâlnim fie termeni administrativi, fie nume proprii derivate din termeni administrativi, toate atestînd vechimea voievodatului și cnezatului: „Simeon Voevoda“: „Neuca Voevoda“; „Voevoda comes de Dobica“; „Voda filius Farcasii“; satul Kenesy semnalat mai sus. În legătură cu denumirile atestînd instituția cnezatului și voievodatului, e de semnalat corelația nimerită pe care Drăganu o face între informațiile registrului și informațiile date de cunoscutele relatări ale călugărului Rogerius în *Carmen miserabile* (Cîntecul de jale)²⁹.

Asupra termenilor onomastici — în special asupra celor incerti — atragem atenția că cel puțin unii dintre ei trebuie priviți cu rezerva impusă de elasticitatea lor fonetică și mai ales de largă lor circulație la persoane cu apartenență etnică diferită. Aceasta face desigur să planeze uneori semne de întrebare asupra originii adevărate a celui care poartă numele cutare și cutare. Totuși considerăm că și cu aceste rezerve, termenii onomastici la care adăugăm și termenii toponimici, mai siguri ca origine, oferă prețioase indicii asupra compoziției etnice a populației transilvane.

În ultimii ani n-a apărut decît studiul cercetătorului clujean Ion Sabău³⁰, comunicat la sesiunea Academiei R.P.R. din decembrie 1953, și care a tratat, dar fără să epuizeze subiectul, numai procedura probei fierului roșu. Surprinde în primul rînd faptul că autorul nu citează pe Russu-Șirianu și pe D. D. Mototolescu, lucrarea ultimului, fiind, se pare, așa cum reiese din text, cunoscută lui Sabău. Trebuie totuși subliniat că autorul e primul care încearcă într-o lucrare tipărită să interpreteze în lumina materialismului istoric cuprinsul registrului. Din păcate, comunicarea rămîne numai o încercare, pentru că în textul ei găsim unele erori care dovedesc că autorul nu e informat suficient asupra instituțiilor feudale ale Transilvaniei. Astfel nu sînt cunoscute — deși registrul e poate cel mai bun izvor pentru lămurirea acestei probleme — categoriile de oameni de condiție servilă și liberă din Transilvania în epoca consolidării feudalismului. Fraza: „Oamenii și iobagii cetății vor constitui temelia nobilimii mijlocii“, dovedește cu claritate cele afirmate mai sus³¹. Oamenii cetății, așa cum vom vedea mai departe, sînt țărani liberi, constituiți în obștii și aserviți cetăților regale, din ei recrutîndu-se mai tîrziu majoritatea țărănimii iobage. Cele citeva excepții pomenite de re-

²⁹ Vezi N. Drăganu, *op. cit.*, p. 301; cf. G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romînilor*, vol. V, București, 1935 (*Cîntecul de jale de Rogerius*), pp. 74, 89—90.

³⁰ Ion Sabău, *Judecata probei fierului roșu în Transilvania feudală în „Studii și referate privind istoria Romîniei“*, partea I, Editura Academiei R.P.R., 1954, pp. 625—640.

³¹ Ion Sabău, *loc. cit.* p. 638.

gistru, de oameni ai cetății ridicați în starea iobagilor cetății — militari din care se va naște mica nobilime — și fenomenul invers, de iobagi ai cetății decăzuți în starea oamenilor cetății, nu pot infirma procesul general de iobăgizare a țărănimii ardelenе. Pe de altă parte, în epoca redactării registrului, Transilvania trăia în bună parte în cadrul economiei naturale închise, fapt confirmat și de slaba prezență a meșteșugarilor în documentul nostru. Așadar, afirmația lui I. Sabău că „progresul realizat în domeniul agriculturii, al meșteșugurilor, al mineritului și al comerțului a promovat intensificarea circulației mărfurilor și a banilor, pe de o parte, și goana după câștig etc., etc.”³² nu-și are rostul pentru explicarea stărilor de fapt din Transilvania secolului al XIII-lea. Exemplele s-ar putea înmulți, aici însă ne mulțumim a le semnală pe cele mai grave.

În lucrarea pe care ne-am propus-o încercăm ca, spre deosebire de toți cei care au studiat sau au folosit registrul pentru studiile lor, să stăruim asupra aspectului social-economic, cercetînd în acest scop, bineînțeles, și informațiile privind activitatea juridică și administrativă pentru a completa cadrul în care trăiau oamenii din vremea anilor 1200—1250. În felul acesta, sperăm să aducem o modestă contribuție la cunoașterea vechilor instituții feudale din Transilvania, problemă puțin cunoscută și puțin tratată în istoriografia romînească.

Pentru a nu îngreua expunerea, vom căuta exemple cît mai limpezi, localizate pe cît posibil pe teritoriul Transilvaniei, deoarece registrul ne interesează în primul rînd ca izvor pentru istoria noastră. În legătură cu aceasta, e locul totuși să semnalăm că aria competenței capitlului de la Oradea — de care se ocupă documentul nostru — nu se mărginea numai la Transilvania. La Oradea veneau, pentru a fi supuși probei fierului roșu, oameni nu numai din Transilvania, ci din cele mai îndepărtate regiuni ale Ungariei feudale, aflate azi pe teritoriile din R. P. Ungară, U.R.S.S., R. S. Cehoslovacă și R.P.F. Iugoslavia.

Viața economică a oamenilor oglindită în Registrul de la Oradea.

Printre informațiile interesante furnizate de registru sînt cele privind activitatea economică a oamenilor în prima jumătate a secolului al XIII-lea. Parcurgînd textul documentului, vom reține că principalele ocupații erau agricultura și creșterea vitelor, caracteristice unei societăți cu o structură predominant agrară. Ne găsim într-o vreme cînd viața societății transilvane se desfășura în cadrul economiei naturale închise, în care toate cele necesare erau produse de gospodăriile de pe domeniul feudal. Prezența banilor, ca obiect de proces în numeroase cazuri, ne dezvăluie și existența unei circulații monetare și deci și a unor operații de schimb, care în forme foarte elementare nu au încetat nici chiar în cadrul economiei naturale închise. Meșteșugurile producătoare de mărfuri specializate, care stimulează comerțul și deschid orizontul economic, sînt însă foarte slab reprezentate în registru. La fel se întimplă și cu prezența negustorilor.

³² Ion Sabău, *loc. cit.*, p. 637.

După cum s-a arătat, una din principalele ocupații era agricultura. Cele circa 45 de procese în care e vorba de pământ arată limpede că activitatea economică majoră a locuitorilor din prima jumătate a veacului al XIII-lea era legată de cultura solului³³. Se cultivă: grâu, orz și alte cereale cuprinse în termenul generic de *fruges* (bucate)³⁴, destul de des folosit în registru. Grâul și orzul, desigur cultivate în părțile Ardealului din cele mai vechi timpuri și atestate și de alte izvoare medievale, fac parte din redevențele oamenilor aserviți, pomeniți în registru. Astfel, se vorbește de clăi de grâu, pîini, iar în ceea ce privește orzul, cultura lui ne este confirmată de însemnările pomenind darea găleților de bere³⁵. Vița de vie e larg răspândită în regiunile deluroase, fiind cultivată cu precădere pe pământurile bisericilor, dar și pe pământul cetăților regale. Textul ne vorbește de purtători ai vaselor cu vin — baccinii — și despre despăgubiri plătite în găleți cu vin³⁶. O ocupație importantă în evul mediu este albinăritul. Oameni de condiție servilă sînt indicați în registru, cu obligația să dea turte de ceară pentru luminări³⁷. E interesantă, în ceea ce privește agricultura, o comparație a datelor din registru cu cele oferite de cunoscutul document din 1075³⁸ pentru a ne da seama care sînt progresele realizate în cursul primelor două secole din mileniul nostru în ceea ce privește agricultura. Astfel, în documentul amintit se insistă asupra creșterii porcilor, ceea ce presupune existența a întinse păduri de stejari. De asemenea, același document mai vorbește de redevența în vedre cu miere, de obligațiile oamenilor să cosească fîn și să care vin. Încă nu poate fi vorba de agricultură ca ocupație principală, deși faptele se referă la o regiune de cîmpie. Desigur că și în acea vreme se practica agricultura, dar pe o scară mult mai redusă, decît în vremea registrului. În secolul al XIII-lea se întilnesc și regiuni unde vechile ocupații au rămas neschimbate, exemplul vînătorilor de bouri din Ip, ținutul Crasnei, fiind concludent³⁹. Progresul economic vedem deci că varia în acele timpuri de la regiune la regiune.

În aceste condiții, creșterea vitelor ocupa la rîndu-i un loc însemnat în economia vremii. Să nu uităm mai ales că noii veniți în Transilvania, ungurii, nu erau departe de timpurile cînd în societatea lor predomina economia păstorească. La fel și autohtonii provinciei, romnii, constituiau o societate în care creșterea vitelor era pe primul plan. Astfel, în registru ne izbește marea număr de procese-verbale (circa, 30) menționînd furturi de vite. O analiză atentă a acestor furturi arată că se furau cel mult 3—4

³³ Vezi *Registrul de la Oradea*: nr. 1, 62, 68, 97, 103, 214, 220, 224, 229, 230, 268, 287, 310, 313, 317, 342 etc.

³⁴ *Ibidem*, nr. 227.

³⁵ R. O., nr. 166, 352, 360, 361, 364, 379.

³⁶ *Ibidem*, nr. 198, 286.

³⁷ *Ibidem*, nr. 360, 389.

³⁸ Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. I, nr. 1, Transilvania, pp. 1—2.

³⁹ Vezi R. O., nr. 1. Progresul agriculturii poate fi urmărit de la un document la altul, el putînd constitui obiectul unei lucrări aparte.

vite mari (animale de jug)⁴⁰. Vitele mici — oi și porci — se furau în număr mai mare (într-un caz, 100 de porci)⁴¹, ceea ce înseamnă că suprafețe întinse erau încă acoperite cu păduri de stejar — cu ghindă pentru porci și pășuni — cu iarbă pentru oi. Frecvența în document a furturilor de vite mici, față de numărul scăzut de furturi de vite mari, și faptul că au loc dese procese de proprietate asupra pământului duc la constatarea că în prima jumătate a secolului al XIII-lea agricultura începe să cîștige teren, în detrimentul creșterii vitelor, care dădea odinioară nota caracteristică societății cu economia păstorească. Acesta fiind unul din aspectele transformării societății în epoca de consolidare a societății feudale transilvane, s-a creat astfel baza economică pentru aservirea țărănimii libere.

Din registru mai vedem că oamenii creșteau pe lângă casă păsări de curte — găini, gîște — despre care registru arată că erau și ele obiecte de redevență pentru cei aserviți⁴².

Meșteșugurile, ca atare, sînt slab reprezentate în registru, fiind încă departe de rolul pe care aveau să-l joace peste un secol⁴³. Textul pomenește într-un loc de un „meșter Tecus“, pietrar de meserie, care a deschis mormîntul regelui Ladislau la Oradea⁴⁴; într-alt loc pomenește de „Kana cojocarul bisericii“⁴⁵; sau de dogarii regali aflați în judecată cu un abate pentru un pămînt din apropierea Oradiei pe care se găsea o moară⁴⁶. Produsele meșteșugărești menționate sînt puține: 15 coți de postav⁴⁷ sau o funie⁴⁸, desigur produse în gospodăria țaranului care era și meșteșugar. Obiectele de fier: securi⁴⁹, spade⁵⁰ pot fi și ele tot produse ale fierarilor din satele de pe domenii. Raritatea meșteșugarilor nu se explica decît prin faptul că în această epocă ei nu și-au cîștigat personalitatea de meseriași de sine stătători, agricultura fiind ocupația lor principală.

La fel de slab ca meșteșugurile e reprezentat și comerțul. În registru, prezența comerțului se poate deduce din menționarea tîrgurilor în procesele-verbale care vorbesc de bilocii regali, citînd pe oameni la procese⁵¹.

⁴⁰ R. O. nr. 2, 11, 36, 59, 76, 91, 125, 141, 146, 190, 199, 230, 245, 254, 265, 266, 276, 279, 290, 324, 366, 374.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 2, 17, 41, 181, 190, 245, 345 (furați 100 de porci).

⁴² *Ibidem*, nr. 166, 352.

⁴³ Registrul ca izvor pentru existența meșteșugurilor e consemnat și în cartea lui Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania*, pînă în secolul al XVI-lea, Editura Academiei R.P.R., 1954, p. 23.

⁴⁴ Vezi R. O., nr. 352.

⁴⁵ *Ibidem*, nr. 104.

⁴⁶ *Ibidem*, nr. 387.

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 146.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 279.

⁴⁹ *Ibidem*, nr. 21.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 44.

⁵¹ *Ibidem*, nr. 116, 159. Bilocii erau un fel de judecători ambulanti care asistau pe comiți.

În text nu se enumeră aceste tirguri, dar din alt document contemporan știm că în comitatul Bihor ele erau în număr de patru: Akyel, Kuleser, Ianoșda și Tirgul Reginei⁵². Dintre ele, Ianoșda e pomenit și de registru⁵³.

În schimb, circulația monetară e atestată cu prisosință în *Registrul de la Oradea*. Ea apare în mai bine de 80 de însemnări. Constatăm că oamenii își dădeau seama de însemnătatea banilor ca instrument de evaluare și îi foloseau ca atare. Nu avem de-a face deci chiar cu o economie naturală închisă în mod rigid. Oamenii, făcând schimb cu micile surplusuri realizate în cadrul gospodăriei, foloseau ca mijloc de evaluare, pentru acest scop, banii, care deveneau astfel și obiect de proces. Vedem cum un locuitor din satul Hctoan (regiunea Baia Mare de azi) își valorifică un cal la o marcă și jumătate⁵⁴; niște oameni din ținutul Clujului fură lucruri evaluate la 40 de mărci⁵⁵, sau un altul din regiunea Bihorului își acuză consătenii că i-au pricinuit în bunurile sale o pagubă de opt mărci⁵⁶. De asemenea se mai pomenesc furturi numeroase de bani, care uneori ajung la sume mari, din care cităm un furt de 30 de mărci⁵⁷ și altul de 100 de mărci⁵⁸, ambele întâmplătoare pe teritoriul transilvan. Se pare că în acest caz exista și o tendință de tezurizare, schimbul nefiind atât de intens ca să solicite și să stimuleze aruncarea cantităților de monedă în circulație.

Prezentarea acestor aspecte din viața economică a oamenilor ce populau Transilvania în prima jumătate a secolului al XIII-lea ilustrează o activitate economică în general destul de mărginită. Dar în interiorul societății închistate a vremii, registrul semnalează, cu timiditate de altfel, factorii noi care mai tirziu aveau să spargă cadrul strîmt al economiei naturale.

Viața socială oglindită în Registrul de la Oradea. În acest cadru economic, schițat mai sus, viața socială se axează pe trei instituții deosebit de importante: obștea sătească, cetatea regală și domeniul feudal, instituții care au strîns legături între ele și a căror cercetare, pentru a fi înțelese, trebuie făcută orientîndu-ne după aceste legături. În felul acesta, viața societății medievale din epoca ce ne interesează apare în forme deosebit de complexe, a căror lămurire cere lungi și laborioase studii. Aici, din lipsă de spațiu, ne vom mulțumi doar cu prezentarea unor aspecte mai importante.

Registrul de la Oradea conține deci numeroase informații privind dănuirea obștii în Transilvania secolului al XIII-lea. Cînd au pătruns

⁵² Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. I, nr. 42, Transilvania, p. 27.

⁵³ R. O., nr. 34, nr. 41.

⁵⁴ *Ibidem*, nr. 47.

⁵⁵ *Ibidem*, nr. 184.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 216.

⁵⁷ *Ibidem*, nr. 134.

⁵⁸ *Ibidem*, nr. 341.

în această provincie, cuceritorii au găsit populația locală organizată în comunități sătești, care stăpîneau și lucrau pămîntul în colectiv. Bineînțeles că peste aceste comunități au început să se suprapună mici voievodate locale, care, la ciocnirea cu invadatorii, pe de o parte, au fost înfrînte din punct de vedere politic, iar pe de altă parte, au fost asimilate ca instituție de către ei. La constituirea sistemului comunităților sătești, așa cum se desprinde el din registru, slavii au jucat un rol din cele mai însemnate, nu numai în Transilvania, ci și în Panonia⁵⁹. Pe de altă parte, trebuie menționat că nu numai băștinașii, ci și noii veniți — unгурii — aveau instituția proprietății comune, care începea să se destrame prin apariția unei noi instituții economico-sociale — proprietatea privată. În această fază de tranziție, pășunile au rămas încă proprietate comună, în timp ce animalele au ajuns proprietate particulară⁶⁰. Pătura șefilor de ginți a creat statul feudal, care s-a întins și în Transilvania, unde existau deja elementele organizării statale în micile voievodate ale lui Gelu, Glad, Menumorut. O dată cu venirea unгурilor, teritoriul a fost împărțit în comitate — de unde și termenul de organizație comitatensă, cu care istoricii au desemnat mai tîrziu noua instituție. Comitatul avea în centru un castel întărit, cetatea regală, unde se afla reședința comitelui sau șpanului, care era șeful administrației. Cetatea regală avea de îndeplinit o sarcină economică, asigurînd prin activitatea organelor ei strîngerea obligațiilor de pe teritoriul dependent de ea și considerat proprietatea regelui, precum și o sarcină militară de a organiza, întreține și menține o banderie care să lupte cu dușmanii din afară și care să ție la respect țărănimea din interiorul comitatului⁶¹.

Sistemul comitatens a fost impus și Transilvaniei după cucerirea ei treptată în cursul secolului al XI-lea. Aici însă cuceritorii au întîlnit și instituția de origine slavă a voievodatului, pe care nu au desființat-o, ci au preluat-o⁶². Voievodatul Transilvaniei nu cuprindea în acea vreme toată provincia, ci numai centrul ei, așezat pe valea Mureșului mijlociu. Voievodatul era împărțit în patru comitate: Alba, Turda, Tîrnava și Hunedoara⁶³. *Registrul de la Oradea* semnalează existența voievodatului în prezența a doi voievozi: Simion, în anul 1215⁶⁴ și Neuca, în anul 1219⁶⁵. Cei doi sînt citați pentru anii respectivi și în alte documente contemporane⁶⁶. Tot în registru se vorbește, într-o însemnare din anul 1221, și de persoana locțiitorului voievodului. Acesta se numea Bocha.

⁵⁹ Cf. Béla Karácsonyi, *Istoria poporului maghiar*, partea I, Buda-pesta, 1953, p. 35.

⁶⁰ *Ibidem*, pp. 10 și 35–36.

⁶¹ Vezi Béla Karácsonyi, *op. cit.* p. 17.

⁶² Vezi N. Iorga, *Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, vol. I, Bucarest, 1915, p. 59.

⁶³ Vezi L. Makkai, *Histoire de Transylvanie*, Presses Universitaires, Paris, 1946, pp. 40–42.

⁶⁴ Vezi R. O., nr. 134.

⁶⁵ *Ibidem*, 207.

⁶⁶ Cf. *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. I, nr. 94, Transilvania p. 158; nr. 117, p. 176.

iar voievodul se numea Paul, atestat pentru 1221 și de listele dregătorilor regali⁶⁷. Instituția voievodatului își mai face remarcată prezența și prin faptul că termenul voievod, care desemna pe șeful militar-administrativ, devine nume propriu. El e întâlnit în registru la persoanele lui „Voioyoda“ comite de Dobîca⁶⁸ și la un oarecare „Voia voda“, sutaș⁶⁹. Din comitatele voievodatului întâlnim pe cel de Tîrnave, în persoana comitelui Rafael, în anul 1214⁷⁰, comite care ar putea fi unul și același cu voievodul Rafael, citat în alte documente din 1217⁷¹. În afara voievodatului, pe teritoriul transilvan mai existau o serie de comitate, pe care registrul le menționează de multe ori în persoana comiților lor. În nord era comitatul Sătmar⁷², și părți din Comitatul Ugocea⁷³. În vest, în Crișana, era comitatul Crasna⁷⁴, comitatul Bihor⁷⁵, comitatul Zarandului⁷⁶, comitatul Aradului⁷⁷. În interiorul podișului transilvan, la nord de voievodat, erau comitatele Dobîca⁷⁸, și Cluj⁷⁹ care din secolul al XIII-lea vor trece sub autoritatea voievodului.

Toate aceste comitate, împreună cu voievodatul Transilvaniei, s-au suprapus obștilor sătești libere, care au fost deposedate de pământul lor, devenit pământul cetății regale. Pământul ajuns proprietate a regelui, reprezentat prin cetatea regală, a continuat însă să fie lucrat în comun de vechiul stăpîn colectiv, obștea, dar în folosul uzurpatorilor. De altfel în acea vreme, colaborarea familiilor de țărani era o condiție indispensabilă muncii agricole. Ciștigarea a noi suprafețe cultivabile prin defrișare nu se putea face decît prin eforturi comune⁸⁰.

Registrul de la Oradea ne pune, prin urmare, în fața unui fapt împlinit: subjugarea și totodată asimilarea obștilor sătești de către cetatea regală. Membrii obștii dependente de cetate devin *castrenses*, termen tradus în textul românesc cu „oamenii cetății“⁸¹. În noile condiții de dependență și subjugare, obștea continuă să existe, oamenii lucrează mai departe în comun un pământ care nu mai e proprietatea lor și din produsele căruia trebuie să plătească redevențele și dările necesare întreținerii aparatului de stat din cadrul cetății regale. Regimul comunitar în posesiunea pământului, concedat oamenilor cetății pentru muncă, apare cu prisosință în documentul nostru. Textul indică posesiunea co-

⁶⁷ R. O., nr. 311 și *Documente privind istoria Romîniei*, nr. 124, Transilvania, p. 180.

⁶⁸ Vezi R. O., nr. 78.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 212.

⁷⁰ *Ibidem*, nr. 99.

⁷¹ Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, nr. 105, Transilvania, p. 166.

⁷² Vezi R. O., nr. 69.

⁷³ *Ibidem*, nr. 163, 171.

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 22, 74.

⁷⁵ *Ibidem*, nr. 18, 20.

⁷⁶ *Ibidem*, nr. 70.

⁷⁷ *Ibidem*, nr. 62, 342.

⁷⁸ *Ibidem*, nr. 78.

⁷⁹ *Ibidem*, nr. 32.

⁸⁰ Cf. B. Karácsonyi, *op. cit.*, p. 36.

⁸¹ R. O., nr. 32, 49, 74.

mună a pământului cu expresii cât se poate de clare și explicite: „Au pământ comun cu oamenii cetății“ (e vorba de locuitori ai satului Nyr, azi în raionul Cehul Silvaniei)⁸²; „dînșii sînt copărtași... în pământul Kereky“ (e vorba de locuitori ai satului Săldăbăgiul de Munte, azi în raionul Oradea)⁸³. De asemenea, organizarea în obște e menționată ca atare într-un proces petrecut pe teritoriul cetății Borsod din Ungaria; „Oameni ai cetății Borsod au învinuit pe niște (oameni)...“ spunînd că fac parte din obștea lor⁸⁴. Un caz deosebit de interesant e relevat în însemnarea nr. 227, datată în anul 1217. Sătenii din Kenesy, împreună cu „toți ceilalți din comitatul Dobîca“, au învinuit pe sătenii din Pelenka pentru un pământ cuprins „cu puterea“, la care învinuire sătenii din Pelenka au răspuns „că pământul cetății este propriul lor pământ“⁸⁵. Reiese că avem de-a face aici cu două sisteme de obște: obștea sătenilor din Kenesy aservită cetății regale și obștea liberă a sătenilor din Pelenka, a căror libertate se poate deduce tocmai din revendicarea că pământul cetății e propriul ei pământ. Înseamnă deci că în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cu toată aservirea obștilor din Transilvania, mai continuau să existe ici și colo insule de oarecare libertate, căci nu trebuie să ne închipuim că libertatea celor din Pelenka era absolută. Dacă sătenii din Pelenka vor fi izbutit să scape cel puțin o parte din pământul lor de autoritatea cetății, aceasta nu înseamnă că ei au fost scutiți de orice obligație sau servitute față de statul feudal.

Dar în afară de proprietatea sau folosința în comun a pământului, tot din exemplele de mai sus, la care se mai pot adăuga și altele, existența obștilor se deduce și din acțiunea colectivă întreprinsă în justiție de membrii comunităților sătești⁸⁶. De asemenea, și responsabilitatea pentru diferite delictе petrecute pe teritoriul comunității era tot colectivă. Din numeroasele cazuri citate de registru, menționăm unul deosebit de concludent. Un oarecare Puca din satul Buza, aparținînd comitatului Dobîca (azi în raionul Beclean), acuză pe un consătean Munkach și pe toți ceilalți consăteni „de știința și uneltirea unui omor“. La proba fierului roșu de la Oradea au fost supuși Munkach pentru sine și un altul pentru tot restul comunității⁸⁷. În cazul de față probabil că nu tot satul

⁸² R. O., nr. 220 (text latin: *se habere terram communem cum castrensibus*, cf. Karácsonyi-Borovszki, p. 235).

⁸³ *Ibidem*, nr. 351 (text latin: *se ipsos conterraneos, eos in consortium terrae praedictae*, cf. Karácsonyi-Borovszki, p. 287).

⁸⁴ *Ibidem*, nr. 272 (text latin: *illos suos esse contribules*, cf. Karácsonyi-Borovszki, p. 254).

⁸⁵ *Ibidem*, nr. 227 (text latin: *quod terra castrı et propria terra eorum esset*, cf. Karácsonyi-Borovszky, p. 238).

⁸⁶ Vezi R. O., nr. 74; vezi și nr. 220, 227, 351.

⁸⁷ *Ibidem*, nr. 262, (text latin: *Pouca de villa Buza impetiit convillanum suum nomine Munkach et omnes alios convillanos ejusdem villae de conscientia et conspiratione homicidii. Quos Mica, comes de Bichor discutiens, per pristaldum suum, scilicet: Colondum de villa Noozul, misit ad iudicium ferri candentis, ubi Munkach pro se et unus pro villanis portato ferro, justificati sunt*, cf. Karácsonyi-Borovszky, p. 251); vezi și nr. 49, 50, 163.

a fost complice cu Munkach. Totuși responsabilitatea pentru crimă a căzut asupra întregului sat.

Tot în legătură cu obștile, o altă problemă se referă la drepturile și datoriile oamenilor cetății, care erau membrii vechilor obști subjugate și asimilate organizației comitatense.

După cum am putut constata mai sus, oamenii cetății (*castrenses*) aveau personalitate juridică, adică ei apăreau în justiție ca subiecte și nu ca obiecte de drept. Iată, pe lângă cele de mai înainte, încă două exemple care înfățișează pe oamenii cetății acționând în justiție. Într-un proces din 1213, oamenii cetății Cluj, din centurionatul Agad, acuză pe doi iobagi ai unui oarecare Nicus că sînt oameni ai cetății. Acuzații, sprijiniți de stăpînul lor și de un „apărător al libertății lor“, răspund că sînt liberi⁸⁸. Observăm aici că cei doi învinuiți, deși dependenți, aveau o condiție socială superioară oamenilor cetății. În această privință atragem atenția că vom lămuri mai jos ce trebuie înțeles, pentru secolul al XIII-lea, prin termenul iobag, cu care sînt desemnați cei doi acuzați. La fel, un an mai tîrziu, „oamenii din satul Ban ai cetății Crasna, au învinuit pe niște oameni, spunînd că sînt de asemenea oameni ai cetății“⁸⁹. Acuzații se apără răspunzînd că sînt „liberi și ruteni de neam“⁹⁰. Din aceste exemple constatăm încercări ale oamenilor cetății de a aduce sau readuce și pe alții în rîndurile lor. Explicația unor atare încercări nu poate fi decît tendința oamenilor cetății de a-și ușura redevențele și slujbele datorate cetății, prin împărțirea acestora pe mai multe capete de contribuabili. Ce anume obligații materiale sau prestații aveau oamenii cetății față de cetatea regală, registrul nu dă prea multe amănunte. Avem totuși cîteva exemple care arată că oamenii cetății nu erau scutiți nici de redevențe, nici de prestații. Astfel, în 1219, locuitori ai satului Roba (azi în raionul Jibou) sînt încasați de un oarecare Voiavoda cu șase mărci. Mai departe, cei în cauză sînt arătați ca „oameni ai cetății datori să plătească darea oamenilor cetății“ lui „Voiavoda“ sutașul lor⁹¹. În altă parte, oamenii cetății sînt înfățișați cu obligația de a îndeplini anumite „slujbe“ — ce anume nu se spune — și sînt supuși centurionatului⁹². Alte procese-verbale enumeră cîteva din aceste slujbe: paza pădurii⁹³, făcutul piinii (cei în cauză fiind numiți pitari)⁹⁴, paza la temniță⁹⁵.

Pentru ca plata redevențelor și îndeplinirea prestațiilor să se facă mai ușor, oamenii cetății erau împărțiți în centurionate⁹⁶, care am văzut

⁸⁸ Vezi R. O., nr. 32.

⁸⁹ *Ibidem*, nr. 74.

⁹⁰ *Ibidem*, nr. 44.

⁹¹ *Ibidem*, nr. 212.

⁹² *Ibidem*, nr. 336.

⁹³ *Ibidem*, nr. 88 (text latin: *Custodes silvae*, cf. Karácsonyi-Borovszky, p. 184).

⁹⁴ *Ibidem*, nr. 220 (text latin: *Pistolores castri*, cf. Karácsonyi-Borovszky, p. 235).

⁹⁵ *Ibidem*, nr. 223 (*quod officium eorum esset carceres custodire*, cf. Karácsonyi-Borovszky, p. 236).

⁹⁶ *Ibidem* nr. 32, nr. 336.

mai înainte că sînt menționate și de registru. Organizarea aceasta în centurii amintește și ea de o formă mai veche de organizare a obștilor, sutele — menționată de Engels la vechii germani — formă adoptată de către statul feudal⁹⁷.

Un alt factor social important din cadrul organizației comitatense, care apare în *Registrul de la Oradea*, sînt iobagii cetății — *iobagiones castri*⁹⁸. Obligația lor principală era de ordin militar; ei formau banderile, care, întrunite, alcătuiau la rîndul lor oastea regală sau, pe plan local, oastea voievodului transilvan. Un proces-verbal îl prezintă pe „Voiavoda“, comitele de Sătmar, inspectînd „oastea sa“, formată din iobagii cetății de diferite trepte⁹⁹.

Care era condiția socială a iobagilor cetății în general? Registrul ne-o spune foarte clar într-o însemnare din anul 1213, în care un oarecare Angellus din satul azi dispărut Gyó (raionul Carei), acuzat de iobagii cetății Szolnok de a fi de o stare cu ei, răspunde că „el este fiu de oaspe latin și cu desăvîrșire liber“¹⁰⁰. Reiese deci că iobagii cetății erau oameni dependenți. Dependența nu era însă de natură servilă, ci o dependență feudală în înțelesul clasic al cuvîntului. Ei erau, cum o arată și registrul, ostași ai regelui (*militēs regis*)¹⁰¹, subordonați comitelui cetății și prin el suzeranului suprem: regele.

În sinul categoriei sociale a iobagilor există și unele diferențieri care fac obiectul unor procese consemnate cu destulă precizie de registru. O însemnare din anul 1215 privind un conflict petrecut în cetatea Sătmar descrie cum un hotnog, doi sutași și doi iobagi au învinuit pe alți iobagi ai aceleiași cetăți, așezați în satul Guernezt (azi Tîream din raionul Carei), că „sînt iobagi ridicați din rîndurile oamenilor cetății“. Învinuiții au răspuns că sînt „iobagi naturali, adică din aceia care obișnuiesc să se numească iobagi ai sfîntului rege“¹⁰². În documentul nostru apar deci două categorii de iobagi: 1. Iobagii naturali, a căror origine — după tradiția consemnată și de registru — e din vremea lui Ștefan cel Sfînt, care i-a orînduit pentru apărarea cetăților sale și le-a dăruit pămînt, ei fiind probabil cei numiți de Simon de Keza *pauperes nobiles*¹⁰³; și 2. Iobagii cetății (*de castrensibus exempti*) proveniți din oamenii cetății — după cum le spune și numele — care beneficiază și ei de pămîntul cetății în schimbul serviciului militar prestat în garnizoana comitatului.

În afara iobagilor înregimentați în banderii în chip de cavaleri luptători, registrul mai consemnează și ierarhia șefilor militari din cetatea regală, care dețineau totodată funcții administrative și judecătorești.

⁹⁷ Vezi Fr. Engels, *Originea familiei, a statului și a proprietății private*, Editura P.M.R., 1950.

⁹⁸ Vezi R. O., nr. 31, 62, 229, 230 etc.

⁹⁹ *Ibidem*, nr. 78.

¹⁰⁰ *Ibidem*, nr. 31.

¹⁰¹ *Ibidem*, nr. 194.

¹⁰² *Ibidem*, nr. 121.

¹⁰³ Vezi G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei Romînilor*, vol. IV, *Cronica ungarilor de Simon de Keza*, București, 1935, p. 65.

Avem astfel pe pircălabul cetății (*prefectus castris*)¹⁰⁴, comandant al garnizoanei și în același timp șef al administrației. Pircălabul cetății e secundat de mai marele oștirii (*dux* sau *princeps exercitus*)¹⁰⁵, urmînd la rînd sutașii¹⁰⁵ și hotnogii¹⁰⁷. Registrul mai menționează, în afara celor de mai sus, și pe crainicul principal (*arhipraeco*)¹⁰⁸ a cărui principală atribuție era stringerea dărilor¹⁰⁹.

Interesant de urmărit sînt și relațiile dintre oamenii cetății și iobagii cetății, consemnate adesea în registru. În acțiunile de apărare a pămîntului cetății împotriva cōtōpirii de către marea nobilime, iobagii cetății, în frunte cu comandanții lor, stau alături de oamenii cetății. Iată un exemplu din multe altele: „Iobagii cetății Arad, anume: Basu hotnog, Nuhu, Bayr, Belche, Keleni, sutași, și toți ceilalți iobagi, împreună cu oamenii cetății au învinuit pe Gervasius din neamul Chenad, pentru pămîntul cetății numit Boseneu“ (Boseneu: azi probabil Beșenova Veche din raionul Sinnicolaul Mare, regiunea Timișoara)¹¹⁰. Tot alături de oamenii cetății stau iobagii cetății cînd e vorba de aducerea sau readucerea altora în rîndurile oamenilor cetății: „Oamenii din satul Ban ai cetății Crasna, sprijiniți de sutașul Tumpa, au învinuit pe niște (oameni) . . . spunînd că sînt de asemenea oameni ai cetății“¹¹¹. Observăm din cazurile citate că între oamenii cetății și superiorii lor, iobagii cetății, existau relații de colaborare, aceștia din urmă fiind direct interesați ca cetatea să-și păstreze pămîntul cultivabil, iar cultivatorii să fie în număr cît mai mare, pentru ca mîna de lucru să fie asigurată și dările plătite. Relațiile însă deveneau antagoniste cînd era vorba de obligațiile și prestațiile datorate de cultivatori iobagilor cetății. Am văzut mai înainte un litigiu iscat între oamenii cetății și un sutaș Voiavoda despre care textul spune clar că „a luat de la ei cît făcea darea cuvenită sau din întimplare mai mult“¹¹². Un alt caz deosebit de caracteristic asupra antagonismului dintre cele două categorii sociale de pe teritoriul cetății regale e semnalat în comitatul Borsod (din R. P. Ungară). „O mulțime de oameni ai cetății“ — spune însemnarea — sprijiniți de doi iobagi s-au plîns la rege împotriva însuși a comitelui că „i-a asuprit cu judecăți nedrepte și cu plăți nedatorate“. De partea comitelui s-au așezat îndată „toți ceilalți iobagi, atît cei scutiți, cît și cei liberi ai sfîntului rege“, care au atras de partea lor și patruzeci de oameni ai cetății, raliați desigur de teamă. Procesul,

¹⁰⁴ Vezi R. O., nr. 112, 275.

¹⁰⁵ *Ibidem*, nr. 52, 103, 161.

¹⁰⁶ *Ibidem* nr. 229, 230, 372.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 194, 275, 287.

¹⁰⁸ *Ibidem* nr. 97, 103, 112, 369.

¹⁰⁹ Cf. T. I. M. O. A. K. O. S., *Istoria constituției și dreptului maghiar*, vol. II, ediția a II-a, Budapesta, 1903, p. 191.

¹¹⁰ R. O., nr. 62.

¹¹¹ *Ibidem*, nr. 74.

¹¹² Cf. R. O., nr. 212 la p. 12 — nota 65.

bineînțeles, s-a terminat cu victoria comitelui și iobagilor săi. Lucrurile însă n-au fost forțate prea mult: comitele la rugămintea capitlului din Oradea s-a mulțumit cu o mică amendă de 2 mărci din partea acuzatorilor săi. Pe cei doi iobagi însă, care s-au desolidarizat de cauza categoriei lor sociale așezându-se de partea asupriților, comitele i-a pedepsit cu închisoare „urmînd să stea acolo cît va voi comitele“, după cum spune foarte plastic textul¹¹³. Conflictul petrecut pe teritoriul cetății Borsod împreună cu deznodămîntul său, pitoresc descris, ne apare ca o formă a luptei de clasă care merge pînă aproape de răscoala fățișă.

Cetatea regală, așa cum a fost descrisă în paginile anterioare, nu era o instituție intangibilă, mai ales în ceea ce privește structura ei economică. Sub regele Andrei al II-lea, a cărui domnie (1205—1235) e aproape în întregime acoperită de însemnările *Registrului de la Oradea*, cetatea regală suferea un considerabil proces de slăbire sub presiunea nobilimii, care își constituia domeniile pe seama și în dauna cetății regale. Andrei al II-lea a continuat sistemul donațional al predecesorilor săi, ceea ce a dus la slăbirea mai departe a puterii regale întemeiată tocmai pe puterea economică și militară a organizației comitatense¹¹⁴. Pe de altă parte, absența regelui plecat în cruciadă în 1217 a favorizat acțiunile oligarhiei feudale de acaparare a domeniilor cetății¹¹⁵. La acest capitol, unele texte din registru sînt deosebit de concludente. Mențiunile făcute asupra încercărilor regelui care „a poruncit să se înapoieze cetăților toate pămînturile ce le fuseseră luate cu sila“ (anul 1221) reflectă situația grea în care se zbătea regalitatea¹¹⁶.

Limitîndu-ne la procesul formării domeniilor feudale, așa cum acesta e redat de *Registrul de la Oradea*, atragem atenția că documentul nostru menționează toate procedeele folosite de nobilime pentru dobîndirea și constituirea domeniilor sale. Aceste procedee erau: donația, uzurparea, cumpărarea, moștenirea. Din ele, este întilnită cu precădere uzurparea, în special cea a domeniului cetății regale. Iată cîteva exemple. În 1220 soția și fiii unui comite Andrei sînt reclamați de oamenii cetății Sătmar din satul Voda (sat azi dispărut în raionul Carei) că perpetuează o situație creată de comitele Andrei care „a cuprins din partea lor o bucată de pămînt de șapte pluguri și a alipit-o la pămîntul său de cincisprezece pluguri, pe care i-l dăruise regele Andrei“. Acuzații răspund că pămîntul e al lor „prin drept de cumpărare“¹¹⁷. Procesul se termină în favoarea familiei de nobili prin renunțarea reclamanților la acțiune, fapt deosebit de grăitor pentru stările de lucruri de atunci. Alte două cazuri sînt

¹¹³ R. O., nr. 341.

¹¹⁴ Cf. Timon Akos, *op. cit.*, p. 102.

¹¹⁵ Cf. Acsády Ignac, *Istoria iobăgiei maghiare*, ediția a II-a, Budapesta, 1944, p. 74.

¹¹⁶ R. O., nr. 317; vezi și nr. 310 și nr. 315.

¹¹⁷ *Ibidem*, nr. 287.

citare pentru anul 1219. Iobagi ai cetății Crasna, împreună cu oamenii cetății, acuză întâi pe Lula, fiul comitelui Vata, apoi pe Altus Leonardus pentru părțile lor de pământuri luate „cu puterea”. Acuzații răspund că pământurile în litigiu le aparțin prin „drept de moștenire” și, la fel ca mai sus, procesele se sfârșesc în favoarea nobililor¹¹⁸.

Exemplele citate ne demonstrează deci procedeele de dobândire și constituire a domeniului feudal. Ele ne mai dau, în cazul familiei comitelui Andrei, și relații asupra întinderii domeniului: 15 pluguri la care se adaugă 7 pluguri, prin urmare în total 22 de pluguri. În acea vreme, unitatea de măsură a suprafețelor cultivabile era plugul, reprezentând pentru oamenii vremii întinderea arată într-o zi de un plug cu 4 boi, întindere destul de variabilă, depinzând de natura pământului, de formele de relief, de intensitatea mai mare sau mai mică a muncii¹¹⁹.

Alte texte care nu sînt cuprinse în registru pomenesc de domenii mult mai mari, a căror suprafață întinsă se deduce după descrierea topografică foarte amănunțită¹²⁰. Registrul mai dă indicații asupra mărimii variabile a domeniilor feudale după prețuirea lor la operațiile de vânzare-cumpărare. În 1214, o treime dintr-un domeniu din Bihor e prețuită la 27 de mărci¹²¹, în 1229, tot în Bihor, un prediu e evaluat la 60 de mărci¹²², iar în 1234 un alt domeniu, fost al unei biserici orădene, e prețuit la 100 de mărci¹²³. Mărimea acestora se poate deduce dintr-un act contemporan unde un pământ de 4 pluguri e vîndut cu 5 mărci¹²⁴.

O altă serie de date din registru arată ce anume cuprindea domeniul: pământ de arătură, păduri¹²⁵, mori, poduri¹²⁶ (importante pentru vama percepută de pe urma folosirii lor) și desigur pășuni, livezi și vii.

De asemenea, în registru se indică și cine punea în valoare domeniul feudal. Era țărănimea aservită, obligată la redevențe și prestații. Existența ei apare în procesele-verbale menționînd așezări sătești în cuprinsul domeniilor sau prediilor¹²⁷.

În sfîrșit în ce privește regimul juridic al domeniului, acesta e dat de expresiile „drept de moștenire”¹²⁸, și „drept de cumpărare”¹²⁹. Invo-

¹¹⁸ Vezi R. O., nr. 229, 230.

¹¹⁹ *Ibidem*, nr. 1, p. 42, nota 1 (un plug = 110–150 iugăre; un iugăr = 5755 m.p.).

¹²⁰ *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. I, nr. 39, 41,

54, Transilvania.

¹²¹ R. O., nr. 68.

¹²² *Ibidem* nr. 356.

¹²³ *Ibidem*, nr. 378.

¹²⁴ *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. I, nr. 264,

Transilvania.

¹²⁵ R. O., nr. 68.

¹²⁶ *Ibidem*, nr. 387.

¹²⁷ *Ibidem*, nr. 91, 125, 258.

¹²⁸ *Ibidem*, nr. 229, nr. 230.

¹²⁹ *Ibidem*, nr. 287, nr. 342.

care a unor asemenea drepturi arată că domeniul feudal în Transilvania, ca și în Ungaria de altfel, era stăpînit în deplină proprietate, ceea ce înseamnă că el putea fi lăsat moștenire, vîndut, cumpărat. Numai în caz de deces fără moștenitori sau în caz de delict grav — atestat și de registru — domeniul revenea regelui.

În legătură cu formarea domeniului feudal, analizată mai sus, trebuie văzută și constituirea ordinului nobiliar. În primul rînd apare nobilimea de funcții: comiții de comitat, comiții curiali, comandanții militari de rang superior, din abundență menționați de registru, a căror subordonare strînsă față de autoritatea regală, prin organizația comitatensă, continuă să existe încă. Această subordonare începe totuși a fi serios zdruncinată de slăbirea puterii regalității.

Afară de nobilimea de funcții, în registru e semnalată foarte frecvent și o altă categorie de nobili: foștii dregători, membrii familiilor acestora, membrii păturilor superioare din fostele ginți. Din toți aceștia răsar uzurpatorii domeniului cetății regale și membrii viitorului ordin nobiliar care își va afirma tot mai mult independența față de rege. În registru unii din ei sînt denumiți doar cu titlul de comite (comitele Clement, comitele Boc etc.) fără specificarea comitatului¹³⁰. Ei pot fi foștii comiți de comitat care, deși pierd funcția, continuă să păstreze titlul. Alteori sînt desemnați prin calitatea pe care o au ca membri ai unei familii nobiliare ca: „Lula, fiul comitelui Vata“¹³¹ sau soția și fiii comitelui Andrei de mai înainte¹³², toți cotropitori ai pămînturilor cetății. Pentru unele persoane nobile mai întîlnim titlul de *dominus* == stăpîn, ca: *domina* (doamna) Macya, soție de comite¹³³ sau doamna Eufemia¹³⁴. Alți nobili mai sînt desemnați și prin apartenența la un neam vechi de nobili: Gervasius din neamul Chenad¹³⁵, Crachinus din neamul Cupulon (Kaplyon)¹³⁶ etc. În sfîrșit, o ultimă categorie de nobili sînt persoanele arătate ca avînd în subordine grupuri întregi de oameni dependenți: Privart cu 11 iobagi, care e și rudă cu doi comiți¹³⁷. Petru cu 7 iobagi¹³⁸ sau Martin avînd în dependență 6 iobagi¹³⁹. În toate aceste cazuri din urmă, iobagii nobililor sînt implicați în acțiuni de tîlhărie, ceea ce ne face să presupunem că ei erau înarmați și astfel formau trupe particulare ale stăpînitorilor lor. Acești stăpîni sînt arătați uneori ca substituindu-se justiției regale. Astfel, doi oameni, dintre care unul e numit domnul (*dominus*) Farcas,

¹³⁰ Vezi R. O., nr. 27, nr. 82.

¹³¹ *Ibidem*, nr. 229.

¹³² *Ibidem*, nr. 287.

¹³³ *Ibidem*, nr. 184.

¹³⁴ *Ibidem*, nr. 75, nr. 79, nr. 97.

¹³⁵ *Ibidem*, nr. 62.

¹³⁶ *Ibidem*, nr. 9.

¹³⁷ *Ibidem*, nr. 154.

¹³⁸ *Ibidem*, nr. 133.

¹³⁹ *Ibidem*, nr. 185.

sînt judecați de comitele Boc, stăpînul lor¹⁴⁰. La fel se erijează în judecători ai oamenilor lor un oarecare Iordan¹⁴¹ și „Lula“, fiul lui „Vata“ desemnat ca stăpîn (*dominus*)¹⁴², putînd fi una și aceeași persoană cu „Lula, fiul comitelui Vata“, cotropitor al pămîntului cetății Crasna¹⁴³. Din exemplele citate ni se schițează, așadar, citeva din trăsăturile principale ale tipului feudalului clasic: acaparator de pămînturi, posesor de trupe particulare, fără de care n-ar fi putut cuprinde „cu puterea“ pămînturile cetății, și judecător al celor dependenți de el.

După nobili, iobagii cetății și oamenii cetății, în registru se mai întîlnesc și alte categorii sociale.

O primă categorie de care ne vom ocupa sînt oamenii ziși „liberi“, printre care se află și oaspeții. Caracteristicile acestora după registru sînt următoarele: 1) libertatea de strămutare (un oarecare Figmoz eliberat din starea de slugă e denumit domnul — *dominus* și se poate așeza oriunde vrea)¹⁴⁴; 2) impozitul denumit *dinarii liberi*. (Oameni acuzați ca supuși centurionatului și datori la aceleași slujbe cu oamenii cetății, răspund că „sînt datori cu dinarii liberi“)¹⁴⁵; 3) puternica rezistență opusă încercărilor de a fi trecuți în categoria inferioară a oamenilor cetății, rezistență motivată prin originea străină („ruteni de neam“, „fii de oaspeți boemi“, „fiu de oaspe latin“)¹⁴⁶ sau pur și simplu prin afirmația celui în cauză că „este liber cu desăvîrșire“¹⁴⁷. De asemenea, e interesant că și iobagii dependenți de anumite persoane nobile se consideră tot liberi față de oamenii cetății. Așa se întîmplă cu niște iobagi ai lui Nicus, care, acuzați de oamenii cetății Cluj că sînt de o stare cu ei, răspund că: „dînșii sînt cu toții liberi“¹⁴⁸. Înseamnă deci că iobagii dependenți de nobili particulari nu trebuie considerați ca persoane de condiție servilă. De altfel, în sprijinul acestei caracterizări aducem și termenul de *dominus*, tradus clar prin stăpîn sau domnul, cu care sînt desemnați unii dintre ei ca: „domnul Farcaș“ de mai sus, iobag al comitelui Boc sau „domnul Mox“, iobag al unuia Cosuma¹⁴⁹, „domnul Tochi“, iobag al lui Ștefan¹⁵⁰ și „domnul Teugurd“, iobag al lui Iacint¹⁵¹. La fel cu acești iobagi credem că pot fi considerați și „slujitorii“¹⁵², cutărei sau cutărei persoane care nu poate fi decît nobilă, chiar dacă uneori această calitate e omisă. Pentru a încheia cu acest capitol, credem că iobagii

¹⁴⁰ R. O., nr. 82.

¹⁴¹ *Ibidem*, nr. 17.

¹⁴² *Ibidem*, nr. 17.

¹⁴³ *Ibidem*, nr. 229.

¹⁴⁴ *Ibidem*, nr. 66.

¹⁴⁵ *Ibidem*, nr. 336.

¹⁴⁶ *Ibidem*, nr. 74, 127, 16, 31.

¹⁴⁷ *Ibidem*, nr. 165.

¹⁴⁸ *Ibidem*, nr. 32.

¹⁴⁹ *Ibidem*, nr. 11.

¹⁵⁰ *Ibidem*, nr. 10.

¹⁵¹ *Ibidem*, nr. 42.

¹⁵² *Ibidem*, nr. 77, 184.

dinafara organizației comitatense, la fel ca și slujitorii, nu pot fi priviți pentru vremea de care ne ocupăm decît ca niște vasali ai nobililor, avînd față de aceștia obligații de natură militară. Mai avem încă pînă la timpurile cînd termenul de „iobag“ va deveni sinonim cu cel de șerb — cea mai oropsită categorie socială a evului mediu. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, în rîndurile iobagilor intră toți oamenii dependenți, dar nu de condiție servilă, începînd cu marii dregători ai regatului și terminînd cu vasalii nobililor, vasali dintre care unii pot fi ei înșiși mici nobili.

O altă categorie socială consemnată de *Registrul de la Oradea* e aceea desemnată prin expresia „omul lui cutare sau cutare“. Comiți¹⁵³, iobagi ai cetății¹⁵⁴, preoți¹⁵⁵ și alții nedeseznați¹⁵⁶, dar de condiție superioară, din moment ce recurg la un atare procedeu, sînt semnalati la proces ca înlocuiți de oamenii lor atunci cînd e vorba de îndeplinit durerioasa probă a fierului roșu. Acești oameni sînt indicați simplu: „omul lui Antoneu“, iobag din *Novum Castrum*¹⁵⁷ sau „omul lui Dirsig“ din satul Dirsig¹⁵⁸ (sat dispărut în raionul Șimleul-Silvaniei). Ei nu pot fi decît persoane de condiție servilă asupra cărora stăpînii lor au drepturi probabil nu prea diferite de drepturile de proprietate. Și cu aceștia, iată-ne ajunși pe treptele cele mai de jos ale ierarhiei sociale din Transilvania, dintre care unele abia au depășit robia, iar altele reprezintă însăși robia.

Vom vorbi în rîndurile următoare de libertini, dușnici și slugi sau robi.

Despre libertini sau liberti, registrul conține numeroase referințe. În 1214 un pămînt e cumpărat cu cei „doi libertini aflători pe pămîntul acela¹⁵⁹. Un alt caz din 1216 pomenește de fuga a nouă libertini la oamenii cetății Bihor. Stăpînii îi reclamă, începe procesul și în cele din urmă făgăduiesc „să nu pună pe libertinii primiți (înapoi) într-o stare inferioară condiției lor, ci să-i păstreze în aceeași stare, adică a libertinilor“, cu alte cuvinte să nu-i reducă din nou la robie¹⁶⁰. Este semnificativ și faptul că registrul nu arată nicăieri pe libertini acționînd în justiție ca reclamanți împotriva stăpînilor lor. Ei nu apar decît învinuiți de aceștia că au încercat să scape de starea de libertini. Reiese deci că libertinii erau o categorie socială nu prea îndepărtată de robie. Ei erau legați de pămîntul pe care-l munceau și puteau fi vînduți cu el. De altfel interzicerea dreptului de strămutare a libertinilor mai apare și într-o însemnare care, consemnînd eliberarea unor libertini, spune că au căpătat „libertatea de a se așeza oriunde vor voi...“¹⁶¹.

¹⁵³ R. O., nr. 327, 350, 325.

¹⁵⁴ *Ibidem*, nr. 120.

¹⁵⁵ *Ibidem*, nr. 264.

¹⁵⁶ *Ibidem*, nr. 100, 245, 276, 309.

¹⁵⁷ *Ibidem*, nr. 4.

¹⁵⁸ *Ibidem*, nr. 29.

¹⁵⁹ *Ibidem*, nr. 68.

¹⁶⁰ *Ibidem*, nr. 161.

¹⁶¹ *Ibidem*, nr. 382.

Dușnicii sînt o altă categorie de liberi, dăruiți bisericii cu prilejul eliberării lor. Un proces-verbal pomenește de un oarecare Augustin mort fără moștenitori, care „a lăsat o slugă a sa cu numele Paul mînăstirii Sf. Ioan Botezătorul (lingă Oradea — *n. n.*), drept dușnic de pomeneire ca să dea bisericii în fiecare an o oaie bună, treizeci de pîini, cinci vedre de bere și să nu fie dator să slujească nici bisericii nici altcuiva, cu nimic altceva¹⁶². Reținem deci că dușnicii sînt robi eliberați și aseruiți unei biserici, care aveau fixate în scris cantitatea și felul produselor ce constituiau obligațiile lor. De asemenea, le era fixată și data precisă a predării acestor redevențe: 29 septembrie¹⁶³. În libertini ca și în dușnici trebuie să vedem forme ale șerbiei clasice, care se va dezvolta în secolele următoare pe teritoriul Transilvaniei sub numele de iobăgie.

Robii, sau slugile în traducerea registrului, reprezintă categoria socială cea mai oropsită din Transilvania secolului al XIII-lea. Pentru reconstituirea vieții slugilor, *Registrul de la Oradea* e un izvor cu informații deosebit de interesante. După registru, izvoarele robiei sînt: 1) condamnarea în justiție (un oarecare om dovedit de furt prin proba fierului roșu e vîndut cu toată familia)¹⁶⁴; 2) căsătoria cu o slugă¹⁶⁵; 3) zălogirea din cauza sărăciei (Hagya, om al cetății Cluj, neavînd bani pentru plata unei amenzi, rămîne zălog cu familia sa pînă ce se va putea răscumpăra)¹⁶⁶.

Slugile formează obiectul a diferite tranzacții de vînzare-cumpărare sau sînt obiecte de furt (răpiri). De pildă, două slujnice, opt boi arători, treizeci de oi și un cal au fost prețuite la 10 mărci¹⁶⁷, sau o familie de slugi — trei persoane — a fost vîndută pentru 6 mărci și o vacă¹⁶⁸. În ce privește răpirile, întîlnim deseori însemnări care vorbesc de slugi luate „cu puterea” și formînd prin aceasta obiecte de proces¹⁶⁹.

Sînt întîlnite însă și procese cînd sluga figurează ca acuzată, mai ales pentru furt. În aceste cazuri robul se apără și poartă fierul roșu la fel ca și alți oameni de condiție superioară¹⁷⁰. Iese deci în evidență și aceasta este esențialul că, prin acordarea dreptului de apărare, capacitatea juridică a slugii era în creștere, fapt care o deosebea radical de sclavul antic.

De altfel și mărturiile din registrul despre gospodăria slugii, care ne amintește de *servi casati* din epoca merovingiană, dovedesc și ele că sluga se ridică treptat, dar foarte încet, pe o treaptă superioară, pierzîndu-se în cele din urmă în marea masă a șerbilor.

¹⁶² R. O., nr. 364.

¹⁶³ *Ibidem*, nr. 361. 379.

¹⁶⁴ *Ibidem*, nr. 54.

¹⁶⁵ *Ibidem*, nr. 144.

¹⁶⁶ *Ibidem*, nr. 388.

¹⁶⁷ *Ibidem*, nr. 2.

¹⁶⁸ *Ibidem*, nr. 353.

¹⁶⁹ *Ibidem*, nr. 96. 136.

¹⁷⁰ *Ibidem*, nr. 38. 87. 95. 118. 182.

Slugile nu se resemnau cu starea în care se aflau. Uneori ele fugeau, determinînd pe stăpîni să ceară concursul justiției feudale pentru readucerea lor la vechiul domiciliu. Astfel, un oarecare Jacou a învinuit pe Cheka „de ascunderea unei slujnice care a fugit de la el”¹⁷¹ sau un altul a prins „pe sluga sa... care fugise de la el”¹⁷².

Eliberarea din condiția de slugă se făcea fie în mod solemn pentru fapte deosebite (cazul meșterului Tecus care a deschis la Oradea mormîntul regelui Ladislau)¹⁷³, fie prin răscumpărare — cazul cel mai frecvent (de exemplu o familie de slugi din trei persoane e răscumpărată pentru 6 mărci și un fertun)¹⁷⁴.

Justiția feudală oglindită în registrul de la Oradea. Fiind un document emis de un for judecătoresc, *Registrul de la Oradea*, așa cum s-a amintit la început, ne dă cele mai numeroase și mai complete informații asupra modului cum era aplicată justiția feudală în Transilvania.

Instanțele judecătorești erau multe la număr și variate. Ele pot fi împărțite în trei mari categorii: 1) instanțele puterii centrale de stat; 2) instanțele eclesiastice; 3) instituțiile juridice particulare. În rîndul instanțelor puterii centrale găsim: tribunalul regal în frunte cu regele¹⁷⁵ care adesea delegă exercițiul judecării comitelui palatin¹⁷⁶ sau judeului curții¹⁷⁷; tribunalul voievodal al Transilvaniei cu voievodul¹⁷⁸ și vicevoievodul¹⁷⁹, tribunalele de comitate cu comiții¹⁸⁰ și comiții curiali¹⁸¹. Mai sînt semnați și niște judecători speciali, bilocii regali¹⁸², care judecau de obicei în prezența comiților sau comiților curiali. Apar de asemenea și unele instanțe pur nobiliare, formate din trei sau patru comiți fără a li se indica apartenența de cutare sau cutare comitat¹⁸³. Apariția acestora poate fi un indiciu al creșterii puterii nobililor, care încep să constituie foruri judecătorești în afara organizației comitatense. Curțile de judecată nobiliare, în timpul dezordinii feudale din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, vor deveni instituții judiciare obișnuite și funcționarea lor va fi sancționată de diplomele regale¹⁸⁴.

A doua categorie de instanțe judecătorești erau cele eclesiastice, alături de care punem și instanțele mixte formate din clerici și laici¹⁸⁵. Ele

¹⁷¹ R. O., nr. 101.

¹⁷² *Ibidem*, nr. 343.

¹⁷³ *Ibidem*, nr. 352.

¹⁷⁴ *Ibidem*, nr. 375.

¹⁷⁵ *Ibidem*, nr. 377, 378.

¹⁷⁶ *Ibidem*, nr. 19, 27, 89.

¹⁷⁷ *Ibidem*, nr. 373, 374.

¹⁷⁸ *Ibidem* nr. 134 (voievodul Șimion); nr. 207 (voievodul Neuca).

¹⁷⁹ *Ibidem*, nr. 311 (Bocha locțiitorul voievodului Paul).

¹⁸⁰ *Ibidem*, nr. 22, 32, 47, 52, 69 etc.

¹⁸¹ *Ibidem*, nr. 24, 31, 34, 37 etc.

¹⁸² *Ibidem*, nr. 21, 26, 40, 108, 118, 182.

¹⁸³ *Ibidem*, nr. 310, 315.

¹⁸⁴ Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, sec. XI, XII, XIII, vol. II, nr. 397, Transilvania, pp. 361—363. Cf. L. Makkai, *op. cit.*, pp. 86—88.

¹⁸⁵ *Ibidem*, nr. 12, 23, 33, 94 (instanțe eclesiastice); nr. 184, 322 (instanțe mixte din clerici și laici).

judecau nu numai procese de natură religioasă — vrăjitorii, conflicte în legătură cu căsătoria¹⁸⁶, ci și procese de competență instanțelor laice: furturi, omoruri, păgubiri, litigii de pământ¹⁸⁷. De asemenea se observă că instanțele eclesiastice judecau nu numai în procese în care erau amestecați clerici, ci și în procese cu împlicinați laici¹⁸⁸. Explicația prezenței clericilor ca judecători o găsim în poziția dominantă a bisericii în evul mediu, exercitată prin amestecul permanent al acesteia în toate instituțiile vremii. De altfel, întregul cuprins al *Registrului de la Oradea* și faptul că a fost redactat într-o instituție eclesiastică sînt cele mai bune mărturii pentru a dovedi poziția dominantă a bisericii în societatea medievală.

Alături de instituțiile juridice centrale și eclesiastice, *Registrul de la Oradea* consemnează și o serie de instituții juridice particulare. Erau, în primul rînd, curțile de judecată ale stăpînilor de domenii care judecau pe oamenii dependenți de ei, formînd în felul acesta jurisdicția seniorială¹⁸⁹. După cum reiese din registru, curțile de judecată senioriale erau puțin numeroase, în raport cu extinderea pe care au luat-o în alte țări ale Europei feudale. Puterea centrală de stat din Ungaria a împiedicat o asemenea extindere, expresie a celei mai largi și mai profunde fărîmițări politice, care, în regatul arpadian, nu s-a manifestat ca în Franța sau Germania secolelor X—XII.

A doua categorie de instituții juridice particulare menționate de documentul nostru au fost instanțele de judecată sătești. Vedem cum sătenii din satul Vaida-Cămăraș (azi sat în raionul Cluj) au ca judecător pe „Chepa judele lor”¹⁹⁰, iar sătenii din Bervenii (azi sat în raionul Bervenii) pe „judele lor Vulchi”¹⁹¹. Credem că prezența juzilor sătești poate constitui un argument în favoarea continuității existenței pe teritoriul Transilvaniei a vechilor instituții cneziale izvorite din sinul obștilor romino-slave, care populau provincia înainte de cucerire și care își duceau viața mai departe sub stăpînirea arpadiană.

Registrul de la Oradea ne mai dă o serie de informații deosebit de interesante asupra procedurii folosite de justiția feudală în vederea stabilirii vinii. Vom vedea că și în Transilvania ca de altfel în toată Europa medievală, justiția urma, în materie de procedură, o concepție diametral opusă celei din dreptul roman bazată pe probe scrise și pe o interpretare rațională a cauzei aflată în judecată¹⁹². Acuzații, după ce li se lăsa un răgaz de maximum șapte termene¹⁹³, trebuiau să se prezinte la Oradea, pentru a fi supuși judecății lui Dumnezeu (ordaliei), care în-

¹⁸⁶ *Documente...* nr. 12, 33 (vrăjitorie; nr. 23, 169 (processe în legătură cu căsătoria).

¹⁸⁷ *Ibidem*, nr. 30, 174, 342, 355, 379 (printre împlicinați se află și clerici).

¹⁸⁸ *Ibidem*, nr. 43, 137, 142, 144 (împlicinați exclusiv laici).

¹⁸⁹ *Vezi R. O.*, nr. 14, 17, 82, 149.

¹⁹⁰ *Ibidem*, nr. 65.

¹⁹¹ *Ibidem*, nr. 41.

¹⁹² Cf. Charles Seignobos, *Le régime féodal*, în Lavisser-Rambaud, *Histoire générale*, tome II, p. 55.

¹⁹³ *Vezi R. O.*, nr. 116, 159.

semna chemarea intervenției divine pentru lămurirea vinovăției sau nevinovăției unui acuzat. În registru, judecata lui Dumnezeu se prezenta sub două forme: proba fierului roșu și jurământul pe mormântul de la Oradea al regelui canonizat Ladislau. Marea majoritate a cazurilor consemnate de registru atestă folosirea probei fierului roșu care avea loc în fața bisericii episcopale din Oradea. De altfel unul dintre principalele merite ale registrului e tocmai faptul că el constituie un izvor istoric deosebit de prețios pentru studierea aplicării ordaliei pe teritoriul țării noastre.

Cum a ajuns ordalia, în speță proba fierului roșu, în Transilvania¹⁹⁴? Răspunsul nu poate fi dat direct, dar poate fi întrevăzut. Astfel, în unele procese-verbale e întâlnită expresia *ad praudam... misit Varadinum*¹⁹⁵. Cuvântul *prauda*, care este de fapt slavul *pravda* (dreptate), poate fi o indicație că ungarii au luat proba fierului roșu de la slavi. Despre slavi știm cu certitudine că foloseau proba fierului roșu, deoarece e atestată în primul cod scris *Ruskaia Pravda*, alături de proba apei clocotite¹⁹⁶. Ținând seama deci că ordalia era cunoscută de către ruși, poloni, cehi, că la organizarea bisericii ungare a contribuit clerul boem, că dispozițiile pentru efectuarea ordaliilor corespund în mod surprinzător cu cele din Boemia și Moravia și că termenii slavi întâlniți în registru conțin esența juridică a instituțiilor similare din țările slave, nu credem că greșesc cei care sînt de părere că ungarii au preluat instituția ordaliilor de la slavii în mijlocul cărora s-au așezat la venirea lor în Panonia¹⁹⁷. Ordaliile au căpătat apoi și consacrarea legală în decretul regilor arpadieni¹⁹⁸.

După ce am schițat modul în care ar fi putut pătrunde proba fierului roșu în Transilvania, ne rămîne de văzut modul în care era pusă în practică. *Registrul de la Oradea* cuprinde ca o introducere ritualul,

¹⁹⁴ Interesantă este și o însemnare postumă a lui N. Iorga, *Un străvechi obicei juridic la Romîni*, în *Revista Istorică* XXVIII nr. 1–2 1942, pp. 48–49. Autorul pornește de la expresia „nu-mi bag mîna în foc” care se păstrează în Ardeal și Moldova. După ce definește ordalia ca „proba adevărului prin înfruntarea suferinței fizice, fără a se resimți”, Iorga afirmă că acest obicei este „o străveche tradiție arică cunoscută sub diferitele ei forme de manifestare la Celți, Germani și Slavi”. Expresiile „a trece prin foc și apă” și cea amintită mai sus nu sînt dovezi suficiente pentru a susține ipoteza că ele vin de la daci și păstrează în „aceste părți carpato-dunărene” amintirea ordaliilor. De asemenea după cum se va vedea, nici afirmația că „proba focului nu este un obicei slav”, iar „ungurii au luat obiceiul de la germani”, nu este exactă. În schimb teza că „ungurii din Ardeal l-au transformat (obiceiul) de la noi” (de la romîni) poate fi luată în considerare dacă se ține seamă de conviețuirea romîno-slavă.

¹⁹⁵ Vezi R. O., nr. 9, 10, 14.

¹⁹⁶ Vezi Rodolphe Dareste, *Etudes d'histoire du droit*, Paris, 1889, pp. 216–217. Cf. și I. Sabău, *op. cit.*, p. 626.

¹⁹⁷ Cf. D. D. Mototolescu, pp. 34–38.

¹⁹⁸ S. L. Endlicher, *op. cit.* În *S. Ladislai regis, decretum I*, p. 370 se vorbește de proba fierului și apei care trebuie să aibă loc în fața a trei martori. În *Decretum Colomani regis*, p. 363, se stabilește că proba fierului sau a apei nu poate avea loc decît într-o reședință episcopală. În cazul nostru, Oradea îndeplinea această calitate.

tipicul și rugăciunile, care se desfășurau înaintea fiecărui proces și care pregătea sufletește pe acuzații ce urmau să îndure ordalia¹⁹⁹. Din acest tipic sau *ordine judiciorum dei* — termenul medieval sub care sînt cunoscute aceste ritualuri — reiese importanța pe care o acorda biserica sistemului de judecată cu ajutorul ordaliilor. Rugăciunile rostite cu acest prilej invocau „harul divin ca să se coboare în bucata de fier... ca să fie sfințit și consacrat pentru ca... să se arate credincioșilor... adevărul dreptei... judecări“.

Ceremonia cuprindea o rugăciune, binecuvîntarea episcopului asupra fierului și slujba propriu-zisă a judecării fierului roșu oficiată, normal, de un preot obișnuit. Slujba începea în biserică și continua afară, în fața ei — locul unde se desfășura proba — terminîndu-se cu împărțirea acuzatului. După împărțășanie, preotul, cu crucea și apa sfințită, ieșea din biserică. Acolo, în fața mulțimii se desfășura spectacolul propriu-zis al probei. După rostirea altor trei rugăciuni, acuzatul apuca fierul înroșit, rostind și el o scurtă rugăciune în care declara că nu a făcut uz de nici o vrăjitorie și nu a folosit puterea ierburilor. După aceea mina acuzatului era bandajată și sigilată pentru cîteva zile. La expirarea termenului, bandajul era desfăcut și se cerceta plaga, al cărui stadiu de vindecare făcea dovada vinovăției sau nevinovăției acuzatului.

Din textul rugăciunilor se desprinde mentalitatea plină de naivitate a societății timpului, încrezătoare în verosimilitatea ordaliei. Iată, de pildă, ce se spune în ultima rugăciune: „astfel acela care nevinovat fiind de vina ce se judecă acum ar pune mina pe acest fier înroșit în foc, ajutat de puterea ta neînvingătoare, să și-o tragă în apa de acolo sănătoasă și nevătămată, și focul să nu aibă puterea de a-l vătăma în trupul său pe unul pe care conștiința sa nu-l invinuiește în suflet de făptuirea acestei vini“. Am citat acest text tocmai pentru a sublinia concepțiile superstițioase ale oamenilor medievali, care credeau că totul — inclusiv justiția — e condus și determinat de forțele supranaturale. Vom vedea la desfășurarea propriu-zisă a ordaliei, relatată la numeroasele cazuri din registru, cum superstițiile și naivitatea celor mulți serveau de minune intereselor unui mic grup de oameni — clerici sau laici — care formau clasa dominantă.

În sfîrșit, în rugăciunile de la începutul registrului găsim de cîteva ori aluzii referitoare la folosirea ierburilor și vrăjilor. Mulți din oamenii supuși judecării fierului roșu credeau că, folosindu-se de vrăji sau de ierburi, vor putea obține o vindecare mai rapidă a arsurii. Se pare că procedeul e des întrebuintat, pentru că altfel n-ar fi condamnat de cîteva ori în rugăciuni.

Ordaliile au fost larg răspîndite în evul mediu, aplicarea lor fiind patronată de biserică pînă la mijlocul secolului al XIII-lea, cînd papii Honoriu III și Grigore IX au interzis participarea preoților la aceste

¹⁹⁹ Vezi R. O., pp. 37—41 ceremonialul îndeplinit la aplicarea probel fierului roșu.

proces. În Ungaria ele au fost interzise în anul 1279 într-un sinod ținut la Buda, an în care desigur că ele au încetat să se mai practice și la Oradea²⁰⁰.

La proba fierului roșu, teoretic era supusă toată lumea de la robi pînă la nobili²⁰¹. Practic însă, oamenii de condiție superioară trimiteau un reprezentant care purta fierul în numele lor²⁰². Reprezentant mai trimiteau și împričinați colectivi — comunitățile²⁰³. În ce privește deznodămîntul probei fierului roșu, o examinare atentă a cazurilor ne duce la concluzia că această probă era nu numai arbitrară²⁰⁴, dar că majoritatea celor care se disculpau — în procesele cu împričinați de condiție socială diferită — erau oamenii de condiție superioară²⁰⁵. Atît din cauza arbitrarului ordaliei, cît și din cauza caracterului ei vădit de clasă, oamenii de jos preferau să nu se supună probei²⁰⁶. Formele de eludare consemnate

²⁰⁰ Révai Nagy Lexikon, vol. 10, p. 672 (Istenitelek).

²⁰¹ *Ibidem*, nr. 9: fierul e purtat de Crachinus din neamul de nobili Kaplyon (în registru: Cupulon); nr. 275: Absolon din neamul nobiliar Katha (în registru Ratha) se pregătește să poarte fierul după ce a postit trei zile; proba nu mai are loc deoarece adversarii săi își retrag acuzația.

²⁰² Vezi R. O., nr. 184, nr. 318, nr. 322.

²⁰³ *Ibidem* nr. 74: oamenii cetății Crasna din satul Ban, pentru a demonstra că „sînt (oameni) liberi și ruteni de neam“ aduc „apărător al libertății lor pe unul cu numele Chedur“, care să poarte fierul în numele lor. Vezi și nr. 220 și nr. 227.

²⁰⁴ Arbitrarul probei reiese cu prisosință la nr. 56. Din patru inși — frați între ei — învinuiți de tilhărie, trei își dovedesc nevinovăția și unul își arde mîna.

²⁰⁵ La următoarele procese: furt, nr. 7, 9, 18, 20, 84, 172, 209, 251, 237, 334, 305; păgubire: nr. 309, 327, 338; tilhărie: nr. 185; omor: nr. 350, 98, 152, 205. rănire-păgubire: nr. 374; vrăjitorie: nr. 183; ademenitor de slugi: nr. 318; abuz de putere: nr. 198 (total: 23), oamenii de condiție superioară se dezvinovătesc, iar la următoarele procese: furt: nr. 57, 86, 108, 265, 325; păgubire: nr. 308; omor: nr. 205, 210; vrăjitorie: nr. 33 (total: 9), oameni de condiție inferioară se dezvinovătesc.

²⁰⁶ E demn de relevat că istoricul maghiar Marczali, în *A magyarok a honfoglalás korában*, vol. II, p. 364, vorbește de caracterul de clasă al probei. El scrie textual: „în toate aceste cazuri (din registru — *n.n.*) proba de foc se săvîrșește în favorul domnilor. Aceasta însă, după cum arată desele procese, n-a putut să dărîme părerea că ei sînt prădătorii averii publice și oprimatorii săracimii“. (Citat de Russu-Șirianu în *Iobăgia*, p. 133). Considerații asemănătoare face și Russu-Șirianu, *op. cit.*, pp. 130—131. Contradicțiile dintre diferitele pături sociale scoase în evidență de ordalie sînt menționate și de I. Sabău în recenta sa lucrare — p. 632 — citată în studiul de față. De asemenea, I. Sabău semnalează pe bună dreptate, în *op. cit.*, p. 639, și caracterul arbitrar al probei, arătînd că plaga rezultată din ardere putea fi influențată de gradul de încălzire a fierului, precum și de rezistența și tăria corporală a acuzaților. Nu putem fi însă de acord cu afirmațiile sale categorice că la proba fierului nu erau supuse decît păturile sociale de mijloc și de jos (pp. 631—632) și că slujbașii regali, comiți, comiți curiali etc. apar numai ca acuzaatori. Am văzut că la nr. 9 și 275 fierul e purtat sau trebuie să fie purtat și de nobili, iar la nr. 341, de exemplu, semnalăm că acuzat e însuși Demetriu comitele cetății Bursud (comitatul Borsod). Aici — la nr. 341 — într-adevăr comitele Demetriu scapă de acuzație, nemaiîntind parte la jurămîntul judiciar, datorită renunțării acuzaților, dar nu e mai puțin adevărat că, deși slujbaș regal, el poate apărea ca acuzat. Așadar, pentru mai multă rigurozitate, conformă de altfel cu faptele citate de registru, credem că I. Sabău ar fi trebuit să arate comparativ cazurile în care justiția făcea dreptate oamenilor de condiție inferioară și cazurile inverse, în care dreptatea

de registru erau: neprezentarea la judecată²⁰⁷; refugiarea temporară în biserică²⁰⁸; ruperea bandajului și îngrijirea rănii²⁰⁹. Pentru cazul fugii în biserică, găsim în registru o pedeapsă foarte gravă: delicventul era vîndut ca rob împreună cu toată familia²¹⁰.

O altă formă a ordaliei — consemnată în registru — era jurămîntul pe mormîntul de la Oradea al regelui canonizat Ladislau. Această formă e cunoscută sub numele de „jurămîntul judiciar“. Procedura folosită la luarea jurămîntului judiciar era mult mai simplă decît la proba fierului roșu. Totul consta în rostirea unei formule de jurămînt de către acuzat sau sprijinatorii săi — jurătorii — formulă în care era cuprinsă negarea vinii. Iată un caz tipic: „...sus-zisul Laurențiu s-a învoit... să înapoieze fratelui său Nicolae, sluga pe care i-o cerea, dacă acesta va jura. Dacă nu va jura, sluga să i se înapoieze lui, adică lui Laurențiu“²¹¹. Prin urmare, esența jurămîntului judiciar consta în curajul pe care îl avea reclamantul sau reclamatul să jure. Spre deosebire de proba fierului, jurămîntul judiciar era un mijloc de procedură rezervat mai mult membrilor clasei dominante — laici sau clerici²¹². Astfel ei erau scutiți de prejudiciile aduse integrității fizice de aplicarea probei fierului. În *Registrul de la Oradea* sînt menționate cazuri sugestive din care reiese folosul pe care jurămîntul la mormîntul regelui Ladislau îl aducea nobililor în procesele legate de lupta pentru pămînt²¹³. Jurămîntul judiciar era prestat fie direct de împiricinați²¹⁴, fie de un număr oarecare de sprijinatori ai acestora, așa-numiții jurători²¹⁵. În sfîrșit, caracterul vîdit de clasă al jurămîntului judiciar e dat și de regula generală că robii nu pot jura nici în calitate de jurători, nici în calitate de împiricinați. Toate procesele-verbale din registru nu pomenesc nici un caz de rob aflat în una din aceste două posturi.

În ce privește penalitățile aplicate pentru diferite infracțiuni, registrul nu ne-a lăsat prea multe informații, deoarece administrarea pedepselor nu intra în atribuțiile capitlului orădan. Totuși sînt și unele procese-verbale care consemnează pedepse: spinzurătoare pentru furt²¹⁶; arderea pe rug pentru vrăjitorie²¹⁷; vînzarea ca rob pentru fugă în bise-

revenea celor de condiție superioară. Și procedînd astfel ar fi găsit destule exemple din care să rezulte că de cele mai multe ori dreptatea era de partea oamenilor de condiție superioară (vezi nota 4).

²⁰⁷ Desprindem următoarele cazuri: 1) acuzatul nu se prezintă (nr. 69, 81, 108, 116, 119); 2) acuzatorul nu se prezintă (nr. 44, 55, 112); 3) acuzatorul renunță la efectuarea probei (nr. 21, 31, 32, 35).

²⁰⁸ Vezi R. O., nr. 38, 54, 93, 95, 235, 240, 257, 263, 286, 296.

²⁰⁹ *Ibidem*, nr. 50, 83, 280.

²¹⁰ *Ibidem*, nr. 54, 257. Pentru nr. 54 vezi și nr. 370.

²¹¹ *Ibidem*, nr. 207.

²¹² *Ibidem*, nr. 19, 97, 161, 164, 166, 174, 229, 230, 315, 341, 368, 372, 374, 387.

²¹³ *Ibidem*, nr. 97, 229, 230 (De notat la nr. 97 că jurămîntul nu are loc la Oradea, ci la o mănăstire Vrga). Vezi și în Russu-Șirianu, *op. cit.*, p. 130, subliniate foloasele trase de nobili de pe urma jurămîntului judiciar.

²¹⁴ R. O., nr. 61, 174, 229, 230.

²¹⁵ *Ibidem*, nr. 19, 27, 97, 161, 165, 166, 328, 340, 362.

²¹⁶ *Ibidem*, nr. 182.

²¹⁷ *Ibidem*, nr. 12.

rică (cazurile sînt furturi)²¹⁸; mutilarea prin scoaterea ochilor pentru răpire²¹⁹; alungarea din așezarea comună²²⁰; amenzi²²¹.

Adeseori însă, procesele nu se terminau prin sentință judecătorească, ci printr-o înțelegere între părți, materializată prin plata unei despăgubiri bănești de către reclamant. Textul latin al registrului desemnează acest gen de tranzacții cu termenii *convencio* și *convenire*, însemnînd înțelegere și respectiv a se înțelege²²². Această învoire prin intermediul banilor nu e altceva decît compoziția — *compositio* — caracteristică justiției feudale. *Registrul de la Oradea*, abundă în cazuri de compoziție. La încheierea actelor de compoziție nu erau interesați numai împričinații, ci și judecătorii care apar în registru ca beneficiari activi ai acestei practici²²³. Astfel, justiția feudală constituie o importantă sursă de venituri pentru funcționarii ei.

În ce privește mărimea prețului compoziției, cel puțin pentru cazurile de pagube materiale, nu putem stabili o regulă generală, din care să reiasă că prețul se fixa direct proporțional cu mărimea daunelor pricinuite²²⁴. Ceea ce interesa în fond era ca vinovatul să nu fie condamnat.

Rămînînd liber, el putea plăti o despăgubire, care acoperea cel puțin parțial valoarea pagubei pricinuite și probabil că despăgubirea varia cu starea materială a celui care o plătea.

O altă caracteristică a compoziției iese la iveală în cazurile de asasinat. Aici cuantumul despăgubirii bănești se fixează în funcție de condiția socială a celui ucis. Prin aceasta, compoziția se apropie de vechiul *Wergeld* — prețul omului în viață fixat după rangul său social sau după importanța meseriei exercitate²²⁵. În registru vedem că pentru oamenii de condiție inferioară se plăteau sume modice: 2 mărci²²⁶, 2 mărci și

²¹⁸ R. O., nr. 54, 257 (oameni învinuiți de furt, la proba fierului fug în biserică); nr. 193 (e vorba de frații unui învinuit de furt, care urmau a fi vînduți, atît ei cît și bunurile lor).

²¹⁹ *Ibidem*, nr. 162.

²²⁰ *Ibidem*, nr. 189, 259.

²²¹ *Ibidem*, nr. 46, 154, 341, 374, 388.

²²² Vezi S. L. Endlicher, *op. cit.*, text latin al R. O., nr. 298: *Kelian de villa Beseneud impeciit... de pecunia violenter ablata... Varadini autem talis inter eos facta est convencio, quod Keliano daret adversarii sui quinque marcas et iudici iudem satisfacerent, pristaldo autem Heim comitis teneretur* (p. 715). În text român al R. O., cazul la nr. 72. Vezi tot la Endlicher, la nr. 166: *qui Varadini taliter convenerunt, quod Cochî daret suo adversario quinque marcas* (p. 684). În text român al R. O., cazul la nr. 43.

²²³ Vezi în *Documente privind istoria Trans.*, R. O., nr. 43, 72, 89.

²²⁴ Un proces în care e vorba de o pagubă de zece mărci se încheie printr-o învoire în valoare de trei mărci (R. O., text român, nr. 43), iar un alt caz în care e vorba de o pagubă de cincisprezece mărci, valoarea despăgubirii nu se ridică decît la trei mărci (R. O., text român, nr. 228).

²²⁵ Cf. Fustel de Coulanges, *Les institutions politiques de l'ancienne France. La monarchie franque*, p. 492.

²²⁶ R. O., nr. 145.

3 sferturi²²⁷, în vreme ce pentru oameni de condiție superioară se ajungea și la 71 de mărci²²⁸.

Justiția feudală din Transilvania ne apare în urma acestei scurte examinări a *Registrului de la Oradea* ca o justiție unde nu există principiul egalității, unde dreptul comun era înlocuit cu privilegiul. De asemenea, jurisdicțiile particulare existente de acum, sau pe cale să se ivească, ilustrează celălalt aspect al justiției feudale: fărîmițarea ei, rezultat al destrămării autorității politice. În sfârșit, justiția feudală mai apare ca o instituție în care normele raționale de jurisprudență fuseseră înlocuite cu procedee bazate pe superstiții și misticism.

• • •

Din prezentarea făcută în articolul de față, *Registrul de la Oradea* ni se înfățișează ca un izvor istoric de primul ordin. El ilustrează începuturile unei dezvoltări feudale deosebită de cea a teritoriilor române dinafara arcului carpatic. Pentru Transilvania registrul reflectă un feudalism deosebit de complex. Alături de instituțiile centralizării politice își fac loc cu tot mai multă persistență instituțiile fărîmițării feudale. Puterea economică și militară a statului feudal centralizat e subminată la baza ei prin asalturile neîncetate pe care nobilimea transilvană, alături de cea din tot restul regatului ungar, le da organizației comitatense. Registrul surprinde în plină desfășurare lupta pentru constituirea marii proprietăți funciare particulare, cât mai independentă față de stat.

În același timp se mai poate constata dăinuirea în Transilvania a unor vechi instituții antemergătoare cuceririi: instituțiile comunităților rurale, rezultate ale simbiozei romino-slave, care au fost subjugate și în parte asimilate de noul feudalism adus de regatul ungar. O cercetare amănunțită a acestor instituții și a oamenilor din cadrul lor va trebui să aibă în vedere și marea bogăție de termeni toponimici și onomastici din registru. Se va putea reconstitui în felul acesta — ținând seama și de relatările celorlalte documente contemporane sau anterioare — viața vechii societăți transilvane din perioada preemergătoare cuceririi ei de către unguri.

²²⁷ R. O., nr. 47.

²²⁸ *Ibidem*, nr. 213.